

Univerza v Ljubljani
Filozofska Fakulteta
Oddelek za primerjalno književnost, Oddelek za slovenistiko

Nina Kompein

Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu:
Primerjava *Angela pozabe* z deli *Zaziban dih*, *Vila ob jezeru* in *Glej
geslo: ljubezen*

Diplomsko delo

Mentorici: izr. prof. dr. Vanesa Matajč, red. prof. dr. Alojzija Zupan Sosič

Galicija, avgust 2013

Hvala vsem, ki ste mi pomagali in stali ob strani.

Izveček

V diplomski nalogi se ob primerjavi z deli *Zaziban dih* Herte Müller, *Vila ob jezeru* Borisa Pahorja in *Glej geslo: ljubezen* Davida Grossmana posvečam romanu *Angel pozabe* koroške Slovenke Maje Haderlap. Avtorici in avtorja so po poreklu pripadniki (slovenske ali neslovenske) narodne manjšine, kar se kaže tudi v navedenih literarnih delih in je predmet pričujoče raziskave. Za boljše razumevanje so najprej pojasnjeni za obravnavo in analizo romanov pomembni pojmi, zlasti oznake manjšina, identiteta in travma. V nadaljevanju so posamezni avtobiografski oziroma vsaj avtobiografsko obarvani romani umeščeni v zgodovinski in biografski kontekst ter literarno analizirani. Sledi tematološka obravnava romana *Angel pozabe* ob primerjavi z ostalimi tremi besedili, pri čemer je prikazano, kako se avtorici in avtorja znotraj svojih romanov ukvarjajo z manjšino, ki ji pripadajo, z osebno in manjšinsko identiteto glavnih oseb ter s travmami in njihovimi posledicami, s katerimi se soočajo junakinja in junaki.

Ključne besede: Maja Haderlap, *Angel pozabe*, manjšina, narodna manjšina, identiteta, travme

Auszug

In der Diplomarbeit widme ich mich anhand des Vergleichs mit den Werken *Atemschaukel* von Herta Müller, *Villa am See* von Boris Pahor und *Stichwort: Liebe* von David Grossman dem Roman *Engel des Vergessens* der Kärntner Slowenin Maja Haderlap. Die Autorinnen und Autoren sind von ihrer Abstammung her Angehörige von (slowenischen oder nichtslowenischen) nationalen Minderheiten, was auch in den angeführten literarischen Werken zum Ausdruck kommt und Gegenstand der vorliegenden Forschungsarbeit ist. Zum besseren Verständnis werden zuerst für die Abhandlung und die Analyse der Romane wichtige Begriffe erläutert, insbesondere die Bezeichnungen Minderheit, Identität und Trauma. Im Weiteren werden die einzelnen autobiografischen beziehungsweise zumindest autobiografisch angehauchten Romane in den geschichtlichen und biografischen Kontext eingeordnet und einer literarischen Analyse unterzogen. Anhand des Vergleichs mit den übrigen drei Werken folgt eine thematologische Abhandlung des Romans *Engel des Vergessens*, wobei dargelegt wird, wie sich die Autorinnen und Autoren in ihren Texten mit der Minderheit, der sie angehören, mit der persönlichen und kollektiven Identität der Hauptpersonen und mit den Traumata und deren Folgen, denen die Heldin und die Helden gegenüberstehen, beschäftigen.

Schlüsselwörter: Maja Haderlap, *Engel des Vergessens*, Minderheit, nationale Minderheit, Identität, Traumata

Kazalo

Uvod.....	9
Manjšinska književnost, manjšina in še kaj	13
Manjšinska književnost in manjšinski roman	13
Manjšina	19
Identiteta.....	26
Travma	33
Ustna zgodovina in literarno pričevanje.....	36
Avtobiografija oziroma avtobiografski diskurz	37
Angel pozabe, dih, jezero in ljubezen	40
Slovenska manjšina na Koroškem in njena avtorica.....	40
Angel pozabe.....	42
Dih, jezero, ljubezen.....	50
Manjšina, identiteta in travme v slovenskem in svetovnem romanu	58
Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu	58
Identiteta v slovenskem in svetovnem romanu	70
Travma v slovenskem in svetovnem romanu	82
Sklep.....	94
Viri in literatura.....	96
Viri	96
Literatura	96

Uvod

»Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu« – tema kot vsaka druga. *Angel pozabe* Maje Haderlap, ki ga bom primerjala z *Vilo ob jezeru* Borisa Pahorja, *Zazibanim dihom* Herte Müller in delom *Glej geslo: ljubezen* Davida Grossmana – romani in pisateljici ter pisatelja kot mnogi drugi. In vendar tudi ne. Obe avtorici in oba avtorja so po poreklu pripadniki narodne manjšine, kar se kaže tudi v njihovih romanih, zato se bom na osnovi teh besedil v diplomski nalogi posvetila vprašanju (narodne) manjšine v slovenskem in svetovnem romanu. Ker je vprašanje manjšine tesno povezano z vprašanjem identitete in s travmatičnimi izkušnjami na osnovi diskriminacije v tej ali oni obliki, bom pozornost posvečala tudi tej tematiki. Predhodno pa se mi zdi smiselno pojasniti določene pojme, ki so relevantni za mojo analizo in verjetno tudi za razumevanje romanov samih, ter podati splošno interpretacijo romanov.

Verjetno se velika večina ljudi ne sprašuje, zakaj so določeni teksti nastali in zakaj so se njihovi avtorji odločili napisati nekaj o izbranem področju zanimanja. Sploh v današnjem času je objavljeno vsaj kakšno besedilo skoraj o vsem, kar si lahko zamislimo, zato se bralci in bralke tekstom, ki nam pridejo v roke, ne čudimo – bolj se čudimo, če nečesa, kar iščemo, ne najdemo, ker si mislimo, da bi pa o tem gotovo moral že kdo kaj objaviti. Izbira teme pričujočega sestavka v tem oziru ni nič posebnega, kot vsaka druga pač, a bi kljub temu, preden se lotim obravnave, rada pojasnila, kaj je bil zame razlog, da sem se odločila pisati o nečem tako »obrobnem«, kot je manjšina in njena literatura, ter pokazati, zakaj o takšni »obrobnosti« pravzaprav ni (več) utemeljeno govoriti.

Kot otrok slovenske matere in avstrijskega očeta, ki slovenščine ne obvlada, sem odraščala na dvojezičnem območju avstrijske Koroške. Življenje na skrajnem robu ene in »za mejo« druge države, ki zaradi porekla, vsaj tako mislim, obe igrata pomembno vlogo v mojem osebostnem razvoju (in v razvoju vsakogar, ki odrašča pod takšnimi in podobnimi pogoji), v teku časa odpira celo vrsto za večino ljudi verjetno ne povsem običajnih vprašanj, s katerimi se je treba hočeš nočeš soočiti. Ker starša po izvoru nista pripadnika slovenske manjšine in ker z materjo tudi ne govoriva nobenega izmed koroških slovenskih narečij, sem bila potemtakem že zgodaj konfrontirana z vprašanji jezika, (narodne) identitete in pripadnosti. Kljub stalnemu – zavestnemu ali nezavednemu – ukvarjanju s temi vprašanji nekih dokončnih odgovorov zase do sedaj še nisem našla; nekako ostaja občutek drugačnosti sredi »drugačnih«.

Nemara prav zaradi nezmožnosti na čisto osebni ravni priti do nekkih odgovorov in zaradi nekakšne predpostavke, da se moram malodane goreče zanimati za slovensko manjšino, ker je vendarle na nek način del mene in jaz del nje, se me je vedno pollaščeval odpor, ko bi morala razmišljati o vprašanih manjšinskosti na manj intimni ravni in ko so na primer nova poznanstva terjala razlago ali vsaj oris posebne politične situacije na Koroškem in mojega doživljanja tega dogajanja. Seveda sem se zavedala pomembnosti vsega tega, a odpora nisem mogla preseči. Na osnovi samega dejstva, da sem pripadnica slovenske manjšine – čeprav se (če o takem občutku sploh lahko govorim) čutim v prav tolikšni meri pripadna tudi avstrijskemu narodu – so ljudje, ki sami niso (bili) iz teh krajev, vedno predpostavljali, da o tem vse vem in zato lahko veliko povem in da imam kot posvečenka tudi nekakšno dolžnost neposvečencem in neposvečenkam pojasniti, kar jih zanima. Toda četudi je pojasnjevanje omejeno na zgolj podatkovno plat, je o manjšinski problematiki, zavoljo odprtih vprašanj v zvezi z njo in zaradi njene nedorečenosti na intimni ravni, težko govoriti.

Kljub odporu do razglabljanja o manjšinskosti na Koroškem in s tem tudi o lokalnopolitičnih zadevah pa me je, poleg drugih, »globalnejših« vprašanj, vselej fascinaliral fenomen predsodkov, ki konec koncev zadeva tudi ali predvsem razmerje med (slovensko) manjšino in (nemško oziroma avstrijsko) večino, in njihovih posledic. Zato sem se v času šolanja, še bolj intenzivno pa v okviru priprav na maturo, kolikor mi je čas dopuščal, med drugim ukvarjala z drugo svetovno vojno in posledicami te katastrofe za preživele žrtve, storilce ter njihove pristaše (v prvi vrsti pa vendarle za žrtve).

S študijem in bivanjem v Ljubljani se sicer nisem niti odpovedala niti hotela odpovedati svoji (narodni) identiteti (če je to sploh možno), a mi je geografska in mentalna oddaljenost od Koroške omogočila drugače dojemati samo sebe in domače okolje – z distanco se je dolgoletni odpor do manjšinske tematike spremenil v zanimanje. Vse bolj se mi je tudi upirala splošna odklonilna drža do manjšinske književnosti, ki je, kot se bom v nadaljevanju trudila utemeljevati, vsaj deloma še vedno deležna premalo (resne) pozornosti. Z mojega stališča srečno naključje je bilo, da je Maja Haderlap leta 2011 izdala roman *Angel pozabe* (v izvorniku *Engel des Vergessens*), ki se loteva prav vprašanj manjšine oziroma manjšinskosti, (narodne) identitete in travm, ki so jih doživeli njeni predniki in (pokojni) sosede ter znanci med drugo svetovno vojno in po njej. S tem delom je avtorica, prav tako pripadnica slovenske manjšine na Koroškem, uspela tudi v širši javnosti in na ta način, kot že drugi pred njo, zamajala splošno prepričanje, da je manjšinska književnost nekaj »obrobnega«, nepomembnega.

Le eno leto prej, torej leta 2010, je v Sloveniji izšel prevod romana Herte Müller z naslovom *Zaziban dih* (v izvorniku *Atemschaukel*). Tudi ona, prav tako pripadnica manjšine (čeprav ne slovenske na Koroškem, temveč nemške v Romuniji), se v tem leta 2009 v nemščini objavljenem delu dotika podobnih vprašanj. Tako se mi je nekaj časa po izidu *Angela pozabe* zazdelo, da bi se bilo zanimivo nekoliko podrobneje ukvarjati s po mnenju žirije, ki je Maji Haderlap podelila Nagrado Ingeborg Bachmann, in številnih bralcev, ki so takoj po izidu pokupili prvo naklado, kvalitetnim romanom o, zame in za mnoge druge, pomembni tematiki in da bi bila za bolj celosten vtis nemara hvaležna tudi primerjava tega dela z *Zazibanim dihom*.

Počasi se je bližal konec študija in potrebno je bilo razmisliti o diplomski nalogi. Nekako na dlani je bilo, da bi, če bi se posvetila *Angeli pozabe* (in *Zazibanemu dihu*), pozornost bolj ali manj morala nameniti tudi kakšnemu delu izredno produktivnega pisatelja Borisa Pahorja, pripadnika slovenske manjšine v Italiji. Logična izbira bi zaradi tematike drugih dveh romanov bila *Nekropola*, vendar se mi dozdeva, da je to Pahorjevo najbolj razpoznavno in zato tudi največkrat omenjano ter obravnavano besedilo, zaradi česar sem se odločila vzeti v pretres njegov morda nekoliko manj znani roman *Vila ob jezeru*.

Ker se je z izbiro omenjenih treh romanov vzpostavilo nesorazmerje, saj gre z *Angelo pozabe* ter *Vilo ob jezeru* za dve deli, ki se nanašata na slovensko manjšinsko skupnost – pri čemer je *Angel pozabe* izvorno napisan v nemščini in ga je (za razliko od *Vile ob jezeru*) torej le s pridržkom mogoče označiti za slovenski roman – in z *Zazibanim dihom* za eno tuje(jezično) delo, ki se nanaša na neslovensko manjšino in se jezikovno umešča v književnost v nemškem jeziku, sem se v smislu ponovne vzpostavitve ravnotežja odločila v primerjavo vključiti še en roman, ki jezikovno in kulturno ni nastal znotraj slovenske književnosti. Izbira ni bila lahka, toda mislim, da z romanom *Glej geslo: ljubezen* izpod peresa izraelskega pisatelja Davida Grossmana, sina judovskega očeta s Poljske in jeruzalemske matere, ni bila napačna. V nadaljevanju bom, kakor je razvidno tudi iz naslova diplomskega dela, navedene romane zaradi preglednosti obravnavala v okviru posplošitve na slovenski in svetovni roman.

Včasih bom zavoljo večje razvidnosti bistva oziroma poante še kaj posploševala, čeprav se zavedam nevarnosti načelnega posploševanja, ki je kaj hitro lahko problematično ali celo krivično. Cilj je seveda kljub temu v teku pisanja diplomske naloge vzdrževati in ohranjati visoko stopnjo objektivnosti – kar koli to že je in v kolikor je to mogoče. Vendar je treba imeti v mislih tudi dejstvo, da je sama tema družbena in s tem (v najširšem smislu) nujno tudi politična, politično mišljenje oziroma razmišljanje pa težko shaja brez zavzemanja

(določenih) stališč oziroma mnenj. Deloma se je težko – in po mojem ravno zaradi praktične nezmožnosti uresničiti popolno objektivnost – tudi nesmiselno odreči lastnim pogledom na določene zadeve. Menim tudi, da je bolje zastopati lastno mnenje in ga po potrebi zagovarjati ali zavreči, kot pa zasledovati objektivnost, kjer to ni mogoče, in svoje mnenje posredovati kot obče veljavno, četudi to – skoraj gotovo – ni in ne more biti.

Manjšinska književnost, manjšina in še kaj

Manjšinska književnost in manjšinski roman

Ker je naslov diplomske naloge *Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu*, menim, da bi bilo smiselno razmišljanje pričeti z osvetlitvijo manjšinske književnosti oziroma književnosti narodnih skupnosti. Sintagma manjšinska književnost konotira celo vrsto pojmov, pri čemer so najpogostejše asociacije gotovo vezane na nekaj obrobnega, nekaj, kar se pojavlja izven centra in s tem tudi izven centra zanimanja, nekaj, čemur zaradi nepomembnosti za osrednji kulturni prostor ter njegove predstavnike in predstavnice¹ ni potrebno posvečati veliko pozornosti. To v grobem velja tako za državo, v kateri se manjšina nahaja, kot tudi za matično državo manjšine. Prebivalstvo in stroka prve se osredotočata na »svojo« literaturo (in kulturo nasploh), manjšinske velikokrat ali celo večinoma ne omenjata, v bolj zaostrenih političnozgodovinskih razmerah pa morda celo namenoma ne upoštevata. Produkcija narodne manjšine je zamolčana, kar, kot ugotavlja Fritz Peter Kirsch (1987: 136, 139), skupaj s tendenčno kvalitativno presojo podrejene produkcije konec koncev krepi samozavest večine in istočasno privede do tega, da manjšinska kultura otpne. Življenje in (literarno oziroma umetniško) ustvarjanje manjšine se skrči na konzervativno vztrajanje ter vzdrževanje tradicije – gre samo še za preživetje, o polnem življenju pravzaprav ni več mogoče govoriti.

Ljudje iz matične države pa ali na deklarativni ravni povečujejo manjšinske ustvarjalce in ustvarjalke, a se njim in njihovim izdelkom ne posvečajo zares, ali jim nalepijo etiketo eksotičnosti, zaradi česar se tem umetninam tudi ni treba približevati na enak način kot umetninam, ki nastanejo v kulturnem središču, in s polno resnostjo, ki pa jo vsaj kakšno izmed po navadi kar številnih literarnih del z »obrobja« nedvomno zasluži (kot bo potrdila tudi kasnejša obravnava *Angela pozabe* in drugih romanov). Toda prav potisnjenost na (ob)rob(je) pomeni tudi večjo nedostopnost (Kirsch 1987: 134) – literarna dela manjšinskih

¹ Ker menim, da sta moško poimenovanje za žensko osebo (če ustrezno poimenovanje za žensko obstaja ali bi se po besedotvornih pravilih zlahka tvorilo na novo) in (edninska ter needninska) generična raba moškega spola, torej tako imenovana nezaznamovanost moškega slovničnega spola nasproti zaznamovanosti ženskega slovničnega spola, kot odraz seksistične rabe jezika problematični, četudi temu mnogi močno nasprotujejo, se trudim, kadar je le možno, v smislu enakopravnosti in neizključujočnosti upoštevati obe poimenovanji oziroma oba slovnična spola. Kar pogosto je slišati argument, da »zahtevana obojespolna poimenovanja besedilo pogosto do take mere obremenijo, da postane nejasno. Težnja po jasnosti pa [...] pripelje do pomenskih netočnosti.« (Pogorelec 1997: 4.) Nejasnosti v izogib pa se ponuja še ena možnost. Težnja po večji jasnosti namreč lahko pripelje do zapisov tipa *bralstvo* namesto *bralci in bralke*, vendar ta varianta v analognem primeru *ministrstvo* namesto *ministri in ministrice* zaradi pomenske netočnosti ne vzdrži. Kljub temu pa naj bi bila po mojem mnenju tudi ta možnost upoštevana, kadar je to mogoče, kadar torej dopušča kolikor toliko nedvoumno razumevanje.

pisateljev in pisateljic je predvsem v državah, v katerih se manjšina nahaja, načeloma težje najti na policah knjigarn in knjižnic.

Omenila sem »po navadi številna literarna dela«, kar je po eni strani sicer nekakšna splošna značilnost današnjega časa, saj praktično vsak lahko kaj objavi, če mu je do tega, po drugi strani pa je ta fenomen, kljub težavam na ravni uveljavitve v širšem kulturnem okolju in s tem povezanimi nekoliko manjšimi možnostmi glede izdajanja knjig, nemara še bolj veljaven prav za manjšinsko književnost. Med pripadniki in pripadnicami manjšin je veliko pišočih, ki praviloma veliko ustvarjajo. Razlogi za to so različni, vendar je eden izmed odločilnejših verjetno ta, da se »spricho pomanjkljivih institucijskih možnosti [...] družbeno-politična ambicija« narodne skupnosti (ali manjšega naroda) kanalizira predvsem v umetnost, s čimer literatura postane »tudi nadomestilo za politiko« in druge »specializirane dejavnosti družbene vrhnje gradnje«, ki jih manjšina (ali manjši narod) ni imela, nima oziroma jih ima premalo razvite (Rupel v Juvan 2012: 297). Poleg tega pomembno vlogo gotovo igra tudi dejstvo, da je razvita kultura indikator za vitalnost manjšine in da s tem hkrati opravičuje njen obstoj ter legitimira zahteve po določenih pravicah. Kultura in s tem tudi literatura zagotavljata (etnično) preživetje manjšine (Kirsch 1987: 136). Ker z vednostjo oziroma zavestjo o tem (morebitni) pisatelji in pisateljice tako rekoč odraščajo, je motivacija za pisanje literature še tem večja. Zato ne preseneča, če se sem in tja prav v takšnih okoliščinah pojavijo literarne umetnine, ki daleč presegajo tako pričakovanja pripadnikov in pripadnic manjšine kot tudi prebivalcev in strokovnjakov večinskih narodov.

Poleg tovrstnih zunanjih razlogov za povečano produkcijo literarnih besedil v manjšinskem okolju pa obstajajo še notranji. Literatura namreč nudi prostor in možnost za individualno, nekonformistično izražanje misli, želja, stisk, morebiti tudi protesta in nasploh vsega, kar bi nekdo rad preobrazil v jezikovno obliko. Literatura skratka omogoča na svobodnejši način uporabljati določen jezik, se izražati v njem, kar pa ravno za pripadnike in pripadnice manjšin večinoma ni tako samoumevno (Kirsch 1987: 133). Eden izmed razlogov, da večina praviloma tolerira manjšinsko ustvarjanje literarnih (in drugih umetniških) del, tiči v tem, da mnogi kulturi ne pripisujejo prevelike moči, jo pravzaprav podcenjujejo (o tem se lahko prepričamo, če pomislimo, da se je na primer Slovenija kot država utemeljila prav na svoji kulturi in kulturni produkciji, zaradi česar se še danes govori o tem, da so Slovenci kulturni narod).²

² Slovenska literatura se je v 19. stoletju, ko je bila še »obrobna« književnost ene izmed habsburških provinc, »samosvajala v razpoznavno enoto družbenosti in se – s ciljem kulturne, pa tudi delne upravno-politične avtonomije – uveljavljala ob pomoči taktične izrabe institucionalnih možnosti in pogojev javne sfere, določenih s

Tovrstna ignoranca oziroma indiferenca do manjšinske književnosti hkrati z ekonomskimi – manjšine kot take v primerjavi z večinami praviloma niso ekonomsko močne, ne dobivajo državnih podpor (oziroma so le-te premajhne) in zato med drugim tudi na področju založništva (v literarnem sistemu) niso konkurenčne – in nacionalističnimi pritiski privede do frustracije med pripadniki in pripadnicami manjšine, še tem bolj pa med literarnimi ustvarjalci in ustvarjalkami iz njenih vrst (Kirsch 1987: 134). Frustracija je na nek način tudi nekaj »pozitivnega«, če privede do še večje potrebe po pisanju (literarnih del), toda ljudje seveda ne pišejo in ustvarjajo samo, če občutijo stisko, zato je logično, da cilj ne more biti ohranjanje slabih razmer za manjšine, temveč prav nasprotno.

Kadar »dominirani ljudje« pišejo iz frustracije, je skozi literarno zgodovino vedno spet moč opaziti »alterniranje ter součinkovanje boječe pripravljenosti za konformnost in obupanega upora, [...] nagnjenost k begu v preteklost in [...] boj za premagovanje težke sedanosti«³ (Kirsch 1987: 135). To prispeva k dejstvu, da se v manjšinski književnosti najde marsikaj, kar zasluži kritiko, »od nostalgичnega domovinskega kiča do borniranega regionalizma cerkvenega zvonika.«⁴ (Kirsch 1987: 137.) Toda takšne slabosti manjšinske literature še zdaleč niso razlog za njeno splošno odklanjanje, saj konec koncev tudi večinske produkcije ne sodimo po njenem trivialnem deležu (Kirsch 1987: 137).

V vsakem primeru tako kot za vsako drugo književnost velja tudi za manjšinsko, da rojeva tako kvalitetne kot tudi manj kvalitetne tekste. Manjšinski avtorji in avtorice imajo – glede na večinsko skupnost – že zaradi svojega drugačnega porekla, zaradi vpetosti v manjšinski ter hkrati še večinski kulturni kontekst, drugačen odnos do družbe in družbenih pojavov ter lahko gojijo drugačna stališča in drugačne poglede na družbeno realnost, kar je razlog za nekakšno (prej omenjeno) eksotičnost, zanimivost in morda tudi svojevrstno kvaliteto. Po eni strani so odvezani nuje držati se nekih norm, saj so njihova besedila tako rekoč edina platforma za popolnoma svobodno izražanje, za izživljanje svoje ustvarjalnosti, po drugi strani pa se zdi, da jih paradoksalno ravno manjšinsko poreklo na nek način omejuje v njihovi kreativnosti, ker imajo sorazmerno veliko odgovornost v odnosu do svoje manjšinske skupnosti in ker se tudi čutijo zavezani določeni tradiciji (Kirsch 1987: 137). Gilles Deleuze in Félix Guattari (Černe 2002: 147) sta v zvezi s tem govorila o kolektivni

politično ureditvijo vladajoče države«, torej habsburške monarhije (Juvan 2012: 322). Preko umetniške produkcije se je potemtakem krepila narodna zavest, z njo pa tudi narodotvorne razsežnosti kulture. Toda zavedati se je treba, da je bila kultura prav tako pomembna tudi za razvoj drugih evropskih narodov (Juvan 2012: 329).

³ »Alternieren und Zusammenspielen von ängstlicher Konformitätsbereitschaft und verzweifelterm Aufbegehren, [...] Neigung zur Flucht in die Vergangenheit und [...] Ringen um die Bewältigung einer bedrückenden Gegenwart«.

⁴ »vom nostalgischen Heimatkitsch bis zum bornierten Kirchenturmregionalismus.«

vrednosti, ki jo ima v manjšinski književnosti vsaka individualna izjava. Medtem ko se pisatelji in pisateljice večine namreč lahko posvečajo razkrajanju skupnostnih norm v imenu ustvarjanja bolj človeških razmer ali »samo« novega nasploh, manjšinski avtorji in avtorice nimajo česa demolirati (Kirsch 1987: 147). Slednji morajo spričo svoje posebne situacije, spričo stalne ogroženosti manjšine in njene kulture graditi, ne rušiti, za to pa je potreben tudi emancipatorični angažma (Kirsch 1987: 148).

Sicer sem to implicitno že zanikala, a se na tem mestu vseeno postavi vprašanje, ali je v zvezi z manjšinsko literaturo nujno govoriti tudi o provincializmu (Kirsch 1987: 137). Zaradi zgodovinskih, političnih in družbenih razmer nasploh se ni treba čuditi težnji, da manjšinska književnost skupaj s svojimi ustvarjalci in ustvarjalkami lahko zdrsne v provincializem. »Močnejše ko so sile, ki najvplivnejše socialne plasti znotraj teh skupin silijo izvršiti zamenjavo kulture, močnejši postane tudi asimilacijski pritisk in tem prej se etnična samobitnost šibkejših spremeni v lokalni kuriozum, ki pasivno preživi, namesto da bi se uveljavljala z ustvarjalno prenovitvijo.«⁵ (Kirsch 1987: 141.) Če torej ni vodilne, tudi ekonomsko močne družbene plasti, kar je za manjšine značilno, so asimilacijski pritiski večji. Od tod patetično-idilični prikazi kmečkega življenja in prelepe narave ter afirmativna (neumetniška) književnost. Asimilacijski pritiski v mnogih primerih v pišočih pripadnikih in pripadnicah manjšine vzbujajo občutke manjvrednosti, zaradi česar razvijajo manjše ambicije glede umetniškosti svojih besedil, saj se omejujejo in v prvi vrsti pišejo za bolj skromno oziroma kulturno manj zahtevno občinstvo (Kirsch 1987: 142).

Situacija pa se v današnjem času vendarle spreminja, zatiranja narodnih (in tudi drugih) manjšin je (med drugim zaradi globalizacije in njenega vpliva na večje narode, ki so spričo drugačnih razmer bolj negotovi in nesamozavestni (Kirsch 1987: 145, 146)) manj, toleranca do drugih in drugačnih postaja – tudi v duhu evropske ideje – vse večja vsaj na deklarativni ravni, asimilacijski pritiski pa v sorazmerju s tem upadajo. Tako se tudi manjšinskim avtorjem in avtoricam odpirajo nove možnosti. Še vedno pa preko, v in s pomočjo književnosti uveljavljajo stremljenje po emancipaciji ter prevzemajo »vlogo buditeljev kolektivne samozavesti in glasnikov [narodne] skupine«⁶ (Kirsch 1987: 142), poleg tega pa mnogokrat intelektualni pisatelji in pisateljice, ki se nočejo zadovoljiti z njim pravzaprav dosegljivim mestom v varnem svetu večine, angažirano rešujejo dragoceno

⁵ »Je stärker die Kräfte sind, welche die einflußreichsten Sozialschichten innerhalb dieser Gruppen zum Kulturwechsel drängen, umso stärker wird der Assimilationsdruck, und umso eher verwandelt sich die ethnische Eigenart der Schwächeren in ein lokales Kuriosum, das passiv überdauert, statt sich durch schöpferische Erneuerung zu behaupten.«

⁶ »Rolle als Wecker des kollektiven Selbstbewusstseins und Wortführer der Gruppe«.

kulturno dediščino pred propadom in nastopajo tudi v funkciji posrednikov med večino in manjšino (Kirsch 1987: 143).

Zavest o teh in podobnih vlogah, ki jih (lahko) zavzemajo, zmore pripeljati do nove samozavesti, tako pridobljeni pogum pa omogoča tvegati vstop v mednarodno javnost. Uspeh kakšnega izmed manjšinskih avtorjev oziroma avtoric (kot na primer Maje Haderlap in Borisa Pahorja), lahko privede do drugačnega dojetanja manjšine s strani večine. Torej na ta način s svojim delovanjem vsaj do določene mere prispevajo k normalizaciji življenja svoje narodne skupnosti (Kirsch 1987: 146). Takšna sprememba pa recipročno vpliva tudi na boljšo samopodobo manjšine same, kar potem ustvari klimo kulturne kreativnosti in pripravi tla za (morda še) kvalitetnejšo literaturo (Kirsch 1987: 143).

Umetniška književnost ozaveščenih manjšinskih pisateljev in pisateljic je načeloma obarvana politično, kritično-subverzivno oziroma družbenokritično, kar je povezano s tudi emancipatorično noto njihovega pisanja. Zaznamovani z nekakšno odprtostjo za svet »se nagibajo tako k pozorni kot tudi h kritični analizi svojega družbenega okolja.«⁷ (Kirsch 1987: 148.) Če in ko se lotevajo preteklosti (kot to velja za Haderlap⁸, Pahorja in druge), odkrivajo ponaredbe zgodovine s strani vladajoče večine in tako rekoč proti preziru, ki ga do njih in njihove narodne skupnosti gojijo pripadniki in pripadnice večine, pišejo zgodovino »od spodaj«. Eden od vzrokov za pomembnost njihovega pisanja je potemtakem v tem, da se posveča razreševanju protislovij (Kirsch 1987: 145). »Na ravni [...] neprijetnosti se srečujejo najboljši avtorji tako večin kot tudi manjšin. Vsak posamezen izmed njih prečesava in preizkuša [...] svoj jezik, zato da izkoristi v njem naložene možnosti ustvarjalnega razcveta in sprošča vizije pravičnosti, solidarnosti ter tolerance. Onstran propagande in slonokoščene stolpa so v zajetnem in globokem smislu politični.«⁹ (Kirsch 1987: 149.)

Tu bi se dalo debatirati o umetniškosti literature in avtonomnosti ter neangažiranosti kot njenem nujnem pogoju, a bi se v tem oziru priključila znanemu Brechtovemu mnenju, da

⁷ »neigen zu ebenso aufmerksamer wie kritischer Analyse ihrer gesellschaftlichen Umwelt.«

⁸ Tako kot se v smislu enakopravnosti in neizključujočnosti izogibam zgolj moškim poimenovanjem in generični rabi moškega slovničnega spola, tudi ne uporabljam priimkov ženskih oseb v pridevniški svojilni obliki na -ova. Problem te oblike je namreč v tem, da izraža pripadnost moškemu (očetu ali možu) in da s tem sugerira, da je ženska nujno last nekoga drugega (moškega), torej se ji odrekajo samostojnost, suverenost in enakopravnost. Zato se tako ob omembi moških kot ob omembi žensk držim oblike priimkov, kot so (domnevno) zapisani v osebnih dokumentih, s čimer zadoščam tudi zahtevi po ekonomičnosti. V izogib morebitni kritiki, da potem ni jasno, za koga natančno gre in ali gre za moškega ali za žensko, navajam polno ime vsaj, ko osebo prvič omenim. Tudi zato se mi zapis inicialk ne zdi potreben. Konec koncev pa že na osnovi slovnične (ne)ujemalnosti lahko sklepamo, ali gre za moškega ali žensko.

⁹ »Auf der Ebene solcher Unbequemlichkeiten begegnen sich die besten Autoren der Mehrheiten wie der Minderheiten. Jeder einzelne von ihnen durchforstet und erprobt [...] seine Sprache, um die in ihr angelegten Möglichkeiten der schöpferischen Entfaltung zu nützen und Visionen der Gerechtigkeit, Solidarität und Toleranz freizusetzen. Jenseits von Propaganda und Elfenbeinturm sind sie in einem umfassenden und tiefen Sinn politisch.«

je (umetniška, literarna) knjiga orožje in da politično prepričanje oziroma politična izpoved umetnika ne pomenita nič, če ne postaneta vidni tudi v njegovih umetninah. Hkrati pa naj bi se že velikokrat pokazalo, da prav družbenokritični, politični, »ideološkokritični učinek očitno visoko korelira z literarno kvaliteto.«¹⁰ (Sterbling 1991: 213.) Ali to velja tudi za posamezne obravnavane romane, se bo pojasnilo kasneje.

Naj se na tem mestu posvetim vprašanju, kaj je sploh roman. Kajti obravnavala bom štiri romane, poleg njih omenila še kakšnega, in zdi se, da gre pri tem za povsem jasno oznako, če malo pomislimo, pa se izkaže, da temu ni tako. Takoj ko bi bilo treba pojem »roman« definirati, se pojavi več dilem in vprašanj kot pa odgovorov.

Roman je bil v zadnjem stoletju nešteto krat predmet raziskav, a kljub temu do današnjih dni nimamo zadovoljive definicije tega književnega pojava. Nobena namreč ne vključuje vseh (literarnih) del, ki jih bralci in bralke v vsakdanjem, a tudi v strokovnem življenju dojemamo kot romane (med drugim nudi dokaz za to trditev že bežen pogled v monografijo Janka Kosa, ki nosi naslov *Roman*). To pa gre pripisati neskončnemu številu pojavnih oblik tovrstnih besedil, kar potrjuje tudi definicija romana v leksikonu z naslovom *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Zdi se, da je ravno neupoštevanje določitev, ki veljajo za druge literarne vrste oziroma zvrsti, odprtost, fleksibilnost in sinkretizem to, kar najbolj opredeljuje roman – v sklopu tega je zame zaradi teme diplomske naloge pomembna ugotovitev, da pogosto vključuje strukture in diskurze nefikcijske proze, med drugim zgodovine in avtobiografije. Sicer je kot kriterij omenjena tudi dolžina, vendar se na to prav tako kot na vsebinska določila ni moč zanašati (Baldick 1996: 151, 152).

Ne glede na izjemno odprto opredeljevanje literarne vrste roman in ob naslonitvi na prejšnjo osvetlitev manjšinske književnosti se lahko posvetimo razmisleku o naravi »manjšinskega romana«.¹¹ Kljub navidezni jasnosti te sintagme, ki sem jo predpostavljala že v zvezi z manjšinsko književnostjo, tudi glede tega pojava ne moremo govoriti o enoznačni definiciji. Vprašanja, ki ovirajo takšno opredelitev, so na primer: Kaj je tisto, zaradi česar neko besedilo lahko označimo kot manjšinski roman? Ali je manjšinski roman žanrska oznaka oziroma ali je manjšinski roman sploh mogoče žanrsko opredeliti? Katere teme naj bi pokrival manjšinski roman (v diplomskem delu se bom, kot rečeno, osredotočala na (narodno) manjšino, identiteto in travmatične izkušnje, ki rezultirajo iz takšne ali drugačne diskriminacije)? Ali je manjšinski roman roman o glavnem junaku oziroma glavni junakinji,

¹⁰ »ideologiekritische Wirkung offenbar hoch mit literarischer Qualität korreliert.«

¹¹ Ob oznaki »manjšinski roman« se sicer pojavljajo bolj ali manj ista vprašanja in dileme kakor v zvezi z manjšinsko književnostjo, vendar se zdi takšno poimenovanje, tvorjeno analogno po pojmu »manjšinska književnost«, kljub temu sprejemljivo in uporabno.

ki je pripadnik oziroma pripadnica (narodne) manjšine, ali niti ni nujno, da roman sploh tematizira manjšinskost, če je avtor oziroma avtorica manjšinskega porekla? Ali manjšinski roman torej predpostavlja manjšinskega pisatelja oziroma pisateljico ali ga lahko napiše kdor koli? Kakšna je pri vsem tem vloga bralstva in kritike? In kako je v zvezi s ksenofobnimi oziroma etnocentričnimi besedili, ki se dotikajo vprašanja (narodne) manjšinskosti?

Vse te dileme, in verjetno bi se našla še marsikatera druga, predstavljajo vprašanja, ki sicer nakazujejo vsebinsko polje možnih opredelitev, a jim nemara nikoli ne bo moč najti zadovoljivih odgovorov. Morda je lažje odgovoriti na naslednja vprašanja: Kaj je manjšina oziroma manjšinskost, ki se ji želim posvetiti v zvezi z izbranimi romani? Kakšne vrste manjšin pravzaprav obstajajo? In ali so manjšine nekaj dokončnega, ali se njihova manjšinskost lahko transformira, morda celo v večinskost – ali manjšine torej lahko postanejo večine?

Manjšina

Najbolj enostavno in splošno opredelitev pojma »manjšina« nemara ponuja *SSKJ*, kjer piše, da je manjšina »manjši del kake skupnosti, celote, zlasti ljudi« (*SSKJ* 1994: 522). Definicij manjšine pa je kljub temu več, kar je povezano tudi z dejstvom, da se različne stroke osredotočajo na različne aspekte tega pojava in da obstajajo različne vrste manjšin. Naj v ilustracijo navedem opredelitev iz leksikona *Družboslovje* Cankarjeve založbe, kjer piše takole:

manjšina, 1) POLITOLOGIJA: *narodna m.*, manjši del naroda, ki ne živi v matični državi (če ta obstaja) in ki se etnično in jezikovno razlikuje od večinskega naroda v skupni državi. Narodne m. ščitijo pred nasilno asimilacijo večinoma le dvostranski sporazumi med državami (sl. narodna m. v Italiji), vendar se tudi večstranski medn. sporazumi ne izvajajo (npr. določila avstr. drž. pogodbe o sl. narodni m.). **2) SOCIOLOGIJA:** soc. m., tisti del pripadnikov kake družbe, ki je ne glede na številčnost v objektivno deprivilegiranem položaju glede posesti pomembnih dobrin v tej družbi. **3) DEMOGRAFIJA:** skupina preb., ki se po raznih znakih (narodnost, jezik, vera, rasa itd.) razlikuje od večine preb. istega območja. V največ primerih teži večina asimilirati m. [...] izkoriščevalski razredi nočejo in ne morejo rešiti manjšinskih problemov. Da bi ohranili svoje privilegije, jih celo razpihujejo.[...] (*Družboslovje* 1979: 163, 164)

Ta navedek potrjuje obe prejšnji ugotovitvi v zvezi z različnimi vidiki proučevanja manjšin in različnimi vrstami manjšin, hkrati pa iz njega postane razvidno še dvojje: posamezne definicije manjšine pravzaprav niso uporabne, ker so nujno partikularne, in manjšine takšne ali drugačne vrste so zaradi šibkosti, ki v prvi vrsti izhaja iz maloštevilnosti, a je prav tako vezana na druge faktorje, vedno tudi tarča asimilacijskih in drugih pritiskov ter diskriminacije nasploh (naj na tem mestu samo mimogrede omenim, da se znotraj manjšin prav tako pojavljajo rasistične (in druge diskriminacijske) prakse, ki pa jih same iz razumljivih razlogov praviloma nočejo videti ali se jih ne zavedajo in ki se jih tudi znanstveno ukvarjanje z manjšinami po navadi ne dotika (Wakounig 1999: 82)).

Prav tako pomembna je ugotovitev, da se manjšina razlikuje od večine, da je torej vezana na drugačnost. Na osnovi drugačnosti, ki je lahko kakršne koli vrste, pa se ne razlikuje samo večina od manjšine, temveč se vzpostavijo tudi različni tipi manjšin, kot so jezikovna, verska, spolna in druge. Največkrat pa je pojem manjšine asociiran z narodom in narodnostjo oziroma etnijo in etničnostjo, kar potrjuje tudi zgornji citat, kjer je najprej razdelan pojem narodne manjšine in šele nato sledi opozorilo, da poleg tega obstajajo še druge vrste manjšin.

Tudi spričo romanov, s katerimi se bom ukvarjala kasneje, je pomemben zlasti pojem etnične oziroma narodne manjšine. Pri tem gre za deloma problematizirano sintagmo, saj naj bi imel izraz »manjšina« pejorativen prizvok. Medtem ko se strinjam, da to velja na primer za nemško oznako »Minderheit«, ki sorazmerno močno konotira vsebino pojma »minderwertig«, torej »manjvreden«, menim, da se v slovenščini prej vzpostavi asociacija z »manj« in da pojem »manjšina« izraža predvsem to, da je pripadnikov manjšine manj kot pripadnikov večine. Iz tega razloga se mi pojem (narodna) »manjšina« ne zdi problematičen. Namesto te sintagme naj bi se slabšalnosti v izogib raje uporabljala besedna zveza »narodna skupnost«, ki pa je zaradi navedenega razloga ne uporabljam alternativno, temveč sinonimno.

Kakor koli že, v zvezi z etnično oziroma narodno manjšino – prav tako kot glede manjšine nasploh – o kakšni enoznačnosti ni govora. Do sedaj namreč še ne obstaja pravno veljavna, splošno sprejeta definicija takih skupnosti. Na področju varstva manjšin se je namesto tega celo uveljavilo, »da se zmanjšuje pomen formalnih definicij in povečuje pomen identifikacije manjšin v praksi od primera do primera.« (Roter 2008: 61.) Ne glede na to bi rada podala nekaj splošnih ugotovitev o tem pojavu.

Načeloma vsaj v vsakdanjem življenju lahko dobimo vtis, da gre pri »etnični manjšini« in »narodni manjšini« za prekrivni oznaki. Razloček pa obstaja in je vezan na razlikovanje med pojmom »etniija« in »narod«. Etimološko gledano izraz »etniija« označuje ljudstvo, vendar je današnje razumevanje te besede bolj specifično. Tako kot velja za druge

pojme, ki jih uporabljam v tem besedilu, tudi v tem primeru sicer ni ene same definicije. »Izvorni grški pomen besede [...] meri na temeljno človeško skupino in ne na kako podskupino, vendar ga mnogi uporabljajo v smislu kulturne, jezikovne, verske ali kake druge manjšine.« (Rizman v Zavratnik Zimic 1998: 17.) Širše gledano pa »koncept etničnosti [...] predstavlja zavest o skupinski identiteti, ki temelji na sorodstvu, religiji, jeziku, skupnem teritoriju, nacionalnosti ... in najbrž še kakšnem elementu, ki se taki 'definiciji' lahko izmuzne« (Zavratnik Zimic 1998: 18), in kot tak ni vezan samo na manjšine. Prav tako uporabni za opredelitev etnije oziroma etničnosti pa se zdijo kriteriji kot na primer skupno ime, skupen izvorni mit, skupna zgodovina, skupna kultura in občutek pripadnosti (Smith v Zavratnik Zimic 1998: 17). O etničnosti je torej mogoče govoriti kot »o kompleksu mitov, spominov, simbolov in vrednot, ki se prenašajo iz generacije v generacijo in po katerih se neka skupnost ločuje od drugih.« (Smith v Gomezel Mikolič 1999/2000: 173.)

Potemtakem se etnija tako kot »jaz« (in narod) ne konstituira sama po sebi, temveč v odnosu do »drugega« oziroma drugačnih, od katerih se na osnovi takšnih ali drugačnih razlik (lahko) razmeji, pri čemer med drugim igra pomembno vlogo kompleks spominov oziroma kolektivni spomin. Kolektivni spomin je koncept, ki ga je osnoval Maurice Halbwachs (Mog v Wodak idr. 1998: 36) in ki si ga lahko predstavljamo kot nekakšen »imaginarni arhiv, [...] skupek potencialno razpoložljivih sedimentov izkušenj, mitov, slikovnih in tudi vednostnih zalog.«¹² Tak »arhiv« nam – kot skupnosti ali kot posameznikom in posameznicam – omogoča, da se »spominjamo« tudi stvari, ki jih sami nismo doživeli, in da aktualiziramo tiste segmente kolektivnega rezervoarja, ki jih tako ali drugače potrebujemo v določenem času in okolju v namene vzdrževanja skupnosti, ki se ji čutimo pripadni, ter za umeščanje in osmišljanje lastnega življenja. V vsakdanjem življenju je kolektivni spomin zasidran kot del identitete neke družbene skupine in je zato tako pluralističen kot družba sama. Halbwachs zato nadalje razlikuje med kolektivnim in historičnim (oziroma narodnim) spominom. »Slednji naj bi težil po največji možni popolnosti izročila« in eni sami veljavni narodni zgodovini oziroma zgodovini naroda, kar pomeni, da ima »tendenco po 'objektivaciji' prikaza«¹³ (Halbwachs v Wodak idr. 1998: 35).

Bistvena razlika med narodom in etnijo, kot sem jo tu zasilno osvetlila, pa naj bi bila, da naj etnija ne bi imela političnih aspiracij, medtem ko naj bi bil narod politično ozaveščen (Rizman v Gomezel Mikolič 1999/2000: 175), kar pomeni, da (v najbolj skrajni obliki) teži k

¹² »imaginären Archiv, [...] die Gesamtheit der potentiell abrufbaren Erfahrungssedimente, Mythen, Bild- und auch Wissensbestände.«

¹³ »Letzteres zielt auf größtmögliche Vollständigkeit der Überlieferung«, »die Tendenz zur 'Objektivierung' der Darstellung«.

državnosti kot končnemu cilju.¹⁴ Zato ob konstrukciji naroda prihaja do »projiciranja v preteklost, dokazovanja zgodovinske kontinuitete in zatekanja k vsakovrstnim predelavam zgodovine, ki naj bi dokazale korenine v čim bolj oddaljeni preteklosti« (Južnič v Zavratnik Zimic 1998: 20), torej do vzpostavljanja historičnega spomina, saj vse to legitimira obstoj naroda in hkrati krepi občutek narodne pripadnosti ter narodno zavest – isti mehanizem je na delu tudi v zvezi z narodnimi manjšinami.

Glede na razvoj se narodi delijo na »kulturne in politične narode. Zavest o združenosti in skupni pripadnosti se pri prvih opira na realno bivajoče znake, kot so skupni jezik, ozemlje, zgodovina, običaji, vera itn., in je obstajala neodvisno od države. Politični narodi pa so nastali na osnovi ideje kolektivne in individualne samoodločbe hkrati s t. i. nacionalno državo« (Rizman v Gomezel Mikolič 1999/2000: 175). Medtem ko naj bi bila za politične narode odločilna subjektivna želja oziroma volja večjega števila ljudi, da se ohrani skupno dediščino, tvori solidarnostno skupnost in ustvari skupno preteklost ter prihodnost (Renan v Wodak idr. 1998: 21), kulturni narodi svojo koncepcijo naroda sicer prav tako utemeljujejo na historičnem spominu, hkrati pa tudi na »realno bivajočih« oziroma »objektivnih« kriterijih. Vendar naj bi bili celo takšni »objektivni« kriteriji, kot so jezik, kultura ali skupna zgodovina, po mnenju nekaterih »preveč nejasni, spremenljivi in večpomenski«¹⁵ (Gellner v Wodak idr. 1998: 22) in zato ne morejo obveljati kot merila. Poleg tega pa naj bi obstajale »skupnosti, ki sicer uresničujejo vse 'objektivne' kriterije, a (še) niso narodi, ali pa 'pravi' narodi, ki ne izpolnjujejo vseh omenjenih kriterijev«¹⁶ (Hobsbawm v Wodak idr. 1998: 22).

Iz vsega tega – o tem vsaj deloma lahko sklepamo tudi na osnovi dejstva, da obstaja toliko različnih opredelitev, ki se opirajo na različne, vprašljive (objektivne) kriterije – sledi, da je narod, vseeno ali politični ali kulturni, družbeni konstrukt. Narod kot tak je izmuzljiv, neoprijemljiv, navidezen, umišljen, izmišljen, »saj niti pripadniki najmanjšega naroda nikdar ne spoznajo vseh svojih sočlanov, ne srečajo vseh niti ne slišijo zanje – in vendar vsak izmed njih v mislih nosi predstavo o povezanosti v skupnost« (Anderson v Praprotnik 1999: 59, 60). Če obstoj naroda torej temelji na tem, da posamezniki in posameznice v mislih nosijo svojo

¹⁴ Marko Juvan v svojem delu *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem* med drugim povzema Joepa Leerssena in razlaga, da je v 18. stoletju oznako »ljudstvo« začel vse bolj nadomeščati pojem »nacija«, »nacionalizem v svoji moderni obliki [pa se je] izoblikoval konec 18. stoletja« (Juvan 2012: 327). Razvila se je »predstava o narodu kot duhovnem bistvu skupinske istovetnosti« (Leerssen v Juvan 2012: 327), pomembne pa so bile še ideje o enakopravnosti posameznih narodov in njihovih kultur, zgodovin ter jezikov. V skladu s tem se je vzpostavilo tudi prepričanje, da naj bi vsak narod imel svoje ozemlje in svojo državo (Leerssen v Juvan 2012: 327). Ker nemalo narodov ni imelo (enotne) države, je na pomenu pridobil kulturni nacionalizem, znotraj katerega veliko vlogo igrajo kultura, kolektivni spomin in znanosti, predvsem pa jezik.

¹⁵ »zu verschwommen, wandelbar und mehrdeutig«

¹⁶ »Gemeinschaften, auf die zwar alle diese 'objektiven' Merkmale zutreffen, die aber (noch) keine Nationen sind, oder aber 'echte' Nationen, die nicht alle genannten Kriterien erfüllen«.

predstavo o njem (vzdržujejo kolektivni oziroma historični spomin), in če velja, da želja oziroma volja večjega števila ljudi lahko zadostuje za konstitucijo naroda, govori to v prid teze, da so za eksistenco naroda pomembni predvsem subjektivni kriteriji in da je narod potemtakem bolj ko ne prekrivna subjektivna tvorba nekoliko večjega števila ljudi oziroma odsev zahteve po celoti, ki bi ji lahko pripadali (Praprotnik 1999: 60). »Dva človeka pripadata istemu narodu, če in samo če delita isto kulturo, pri čemer kultura pomeni sistem idej, znamenj [...], združenj, načinov obnašanja in komunikacij«, predvsem pa »če in samo če priznata pripadanje drug drugega istemu narodu. Z drugimi besedami, narode dela človek; narodi so artefakti človeških prepričanj, lojalnosti in solidarnosti« (Gellner v Zavratnik Zimic 1998: 22). Ali še nekoliko drugače: Vsaka tvorba, ki presega vaško skupnost, kjer vsak vsakega pozna (vsaj na videz), je nekaj, kar si lahko kvečjemu predstavljamo (Anderson v Praprotnik 1999: 63), tovrstna predstava, imaginacija pa je lahko samo konstrukt, produkt diskurza – kot taka pa je vendarle tudi realno obstoječa, tako za ljudi, ki tej skupnosti pripadajo, kot tudi za tiste, ki ji ne pripadajo, saj je posebnost diskurza, da stvarnost ne samo opisuje, temveč jo hkrati tudi proizvaja (in vice versa).

Ravno zaradi diskurzivnega značaja naroda, in s tem tudi narodne skupnosti, imajo definicije etnične oziroma narodne manjšine takšno težo. V tem namreč tiči tudi vzrok nezmožnosti določitve splošno sprejemljive opredelitve tega družbenega pojava, saj je, kot rečeno, vsaka taka definicija formulirana pod določenim aspektom in s tem nujno tudi partikularna. Partikularnost in iz nje izhajajoča nepopolnost in/ali potencialna tendenčnost definicije pa pomenita možnost – prav ob sklicevanju nanjo – večati ali krniti pravice prizadetih skupnosti. Slednje bi bilo za le-te seveda usodno, saj bi lahko vodilo v pravno neoporečno diskriminacijo, (morebitni) predsodki, ki so seveda tudi diskurzivnega značaja in imajo zato manipulativno vrednost, pa bi na ta način tako rekoč dobili pravno podlago. Negativni dokaz za to, kako si politika lahko na osnovi diskurzivnega značaja narodnih skupnosti in na podlagi tega oblikovane tendenčne predstave o njih ustvari zase zaželeno stvarnost, nudita na primer slovenski manjšini v Avstriji in Italiji. Obema se namreč še zdaj predvsem na osnovi predsodkov otežuje javno, s tem pa tudi zasebno življenje (vendar je treba priznati, da se v obeh primerih situacija izboljšuje). Nemci v Romuniji so bili cela desetletja po drugi svetovni vojni tarča hude diskriminacije, ker jih je politika kot (narodno) celoto diskreditirala zaradi sicer res precej razširjenega simpatiziranja v njihovih vrstah s tretjim rajhom, čeprav je pred tem veljalo, da so marljivi delavci in so bili potemtakem spoštovani. Skrajni primer diskriminacije na podlagi diskurzivno ustvarjene sovražne

predstave o narodni skupnosti pa so seveda Judje, ki se še danes borijo s posledicami holokavsta oziroma šoe.

In vendarle poskusi definicij etničnih oziroma narodnih manjšin obstajajo. Ena najbolj odmevnih naj bi bila opredelitev (etnične) manjšine nekdanjega posebnega poročevalca Podkomisije OZN za preprečevanje diskriminacije in varstvo manjšin Francesca Capotortija. (Etnična) manjšina, kot jo je on določil, naj bi bila skupina, »ki je manj številčna glede na preostalo prebivalstvo države, [...] ki je v nedominantnem položaju v tej skupnosti, [...] katere pripadniki, ki so državljani države, v kateri živijo, imajo določene etnične, verske ali jezikovne značilnosti, ki jih razlikujejo od preostalega prebivalstva te države, [...] katere pripadniki kažejo vsaj implicitno medsebojno solidarnost z namenom, da bi ohranili svojo kulturo, tradicije, vero ali jezik.« (Capotorti v Žagar 2002: 73.)

Če upoštevam zgoraj navedeno razlikovanje med etnijo in narodom, lahko izpeljem, da Capotortijeva definicija, če ji dodamo še komponento politične aspiracije, prav tako velja za narodno manjšino. Vendar ena narodna manjšina ni enaka drugi narodni manjšini. Najosnovnejša delitev manjšin je na avtohtone in neavtohtone oziroma »alohtone (priseljene). Prve so zgodovinsko-političnega nastanka in so nastale z razmejitvijo, druge pa so rezultat priseljevanja (imigracij) iz različnih vzrokov in v različnih obdobjih.« (Zupančič 1992: 77.) Toda glede vprašanja, koliko časa mora neka narodna skupnost bivati na določenem območju, da ji je priznan status avtohtone manjšine, ni enotnega merila. Tako za Slovence na Koroškem in na Tržaškem (oziroma širše na sedanjem italijanskem državnem ozemlju) kot tudi za Nemce v Romuniji, spričo izgnanstva iz palestinske domovine in ponovne naselitve tega območja po drugi svetovni vojni pa deloma pogojno tudi za Jude v Izraelu, je verjetno upravičeno trditi, da gre za avtohtone manjšine – le da se avtohtonost v navedenih primerih razkriva v različnih oblikah.

Poleg takšne razmejitve naj bi bila v znanstveni literaturi prav tako običajna delitev na »avtohtone manjšine, ki naseljujejo določen prostor že od vekomaj[,] [...] neavtohtone manjšine, ki nastajajo kot posledica različnih tipov narodnih migracij [...] [ter] manjšine brez ozemlja« (Komac v Zavratnik Zimic 1998: 23). Možen kriterij za določitev tipa manjšine je torej lahko tudi ozemlje, pri čemer je za pričujoče besedilo pomembna ugotovitev, da med »[m]anjšine z lastnim teritorijem [...] [spadajo med drugim] manjšine, ki jih od matičnega naroda v drugi državi loči državna meja (npr. Slovenci v Italiji, Avstriji in na Madžarskem) [...] [in] manjšine, ki živijo teritorialno ločeno od države matičnega naroda (npr. Nemci in Madžari v Transilvaniji)« ter da so »[m]anjšine brez lastnega teritorija [...] [poleg drugih]

manjšine, ki že dolgo živijo v diaspori, vendar imajo tudi lastno državo (Židje, Armenci, Grki)« (Zupančič 1992: 78).

Iz vsega, kar sem povedala o narodnih skupnostih, lahko sklenem, da je v primeru štirih manjšin, ki jim pripadajo Haderlap, Pahor, Müller in Grossman, v najširšem smislu (z eno izjemo) upravičeno oziroma utemeljeno govoriti o avtohtonih etničnih manjšinah, pri čemer sta slovenski manjšini na Koroškem in na Tržaškem (oziroma širše na italijanskem državnem ozemlju) politično ozaveščeni, saj se borita za svoje (politične) pravice, in ju je torej utemeljeno označiti za narodni manjšini. Glede Nemcev v Romuniji je – z ozirom na to, da so številni pripadniki in pripadnice te manjšine od konca druge svetovne vojne, še bolj pa od padca Ceaușescujevega režima naprej množično zapuščali državo ter se izselili predvsem v Nemčijo in torej niso kazali političnih aspiracij, temveč so (nehote) dodatno ošibili del skupnosti, ki tam še naprej vztraja – verjetno bolj primerno govoriti o etnični manjšini (kljub temu razne izpeljave znotraj diplomskega dela, v katerih etnična komponenta ni eksplicitno omenjena, veljajo tudi za to manjšino). V primeru Judov kot verske etnične oziroma narodne manjšine, kar je bila do konca druge svetovne vojne in je v okviru drugih držav še danes, pa se je situacija z ustanovitvijo Izraela leta 1948 spremenila, saj je narod(na manjšina) dosegel (oziroma dosegla) svoj – tudi v sionističnem gibanju izpostavljeni – cilj, namreč državo, in sicer na ozemlju, na katerem je v starem veku nastala (in bila tudi uničena) prestolnica starojudovske države.

Slednja ugotovitev pa je hkrati odgovor na zadnje vprašanje, ki sem si ga zastavila v zvezi z manjšinami. Etnična oziroma narodna manjšina (v nadaljevanju bom namesto te sintagme včasih uporabljala tudi samo pojem »manjšina«) je nekakšen »svojevrsten organizem, izoblikovan pod različnimi in tudi številnimi vplivi, pa vendar avtonomen subjekt, ki ima lastno dinamiko razvoja« (Zavratnik Zimic 1998: 24). V tem smislu tovrstna manjšina torej ni statična, temveč dinamična tvorba, ki se v prostoru in času spreminja. Razvija se lahko regresivno – kot velja na primer za nemško manjšino v Romuniji – a seveda tudi progresivno. Kot skrajni primer za narodno manjšino pozitivnega razvoja v smeri napredka gotovo lahko obvelja judovska manjšina, ki se je z nenadno množično, zgodovinsko gledano ponovno poselitvijo palestinskega območja po drugi svetovni vojni tam pravzaprav preobrazila v večino in si na ta način, sicer ob mnogih težavah z na tem področju tudi avtohtono živečimi Palestinci, prilastila ne samo pravice, ampak tudi premoč v odtleji lastni državi.

Ne glede na različne razvojne tendence in možnosti, ki so sicer povezane tako z državo, v kateri pripadniki in pripadnice manjšine živijo, kot z matično državo, če le-ta

obstaja, pa etnične oziroma narodne manjšine ne moremo in ne smemo enačiti ne z večinskim narodom področja, na katerem prebiva, ne z matičnim narodom. S tem je povezana tudi prejšnja trditev, da je manjšina neke vrste samosvoj subjekt, saj kot specifična družbena skupina »v svojo najširšo kulturo interiorizira določen obseg spoznanj in dosežkov širšega kulturnega in političnega okolja, v katerem živi, ter jih v določenem obsegu dopolnjuje z lastno politično tradicijo, pa tudi s tisto, ki se razvija na relaciji manjšina – matica« (Komac v Zavratnik Zimic 1998: 24). Gre skratka za to, da se etnična oziroma narodna manjšina razlikuje od večinskega naroda, da pa hkrati tudi ni posnetek matičnega naroda, ker se pod vplivom obeh razvija na svoj lasten način. Kot sem nakazala že ob opredelitvi etnije in naroda, pomembno vlogo za razvoj in tudi za sam obstoj manjšine poleg drugih komponent (vsaj domnevno) igra narodna identiteta oziroma narodna zavest (kar velja seveda tudi za skupnosti, ki jim pripadajo Haderlap in ostali avtorji).

Identiteta

Kdo sem? Kam spadam? Komu pripadam, komu se čutim pripaden oziroma pripadna? Ali (sploh) občutim pripadnost tej ali oni skupini ljudi? Kaj me povezuje s to ali ono skupino? Po čem se razlikujem od drugih? Kaj me dela posebnega oziroma posebno? Katere vrednote so mi pomembne? Taka in podobna vprašanja se v današnjem času vsaj na implicitni ravni pletejo po glavi večini ljudi, če ne celo vsem, a zdi se, da še zlasti pomembno vlogo igrajo v življenju pripadnikov in pripadnic manjšin. Vendar so to vprašanja, ki si jih še ne zastavljamo tako dolgo. »V tradicionalnih družbenih sistemih je imelo vprašanje 'Kdo sem?', spričo ustaljenega družbenega reda, zelo majhno vlogo, saj je bila posameznikova identiteta nedvoumni in dokončni družbeni 'proizvod'.« (Južnič v Praprotnik 1999: 30.) Identiteta ni bila omembe vredna, ker je bila zaradi stabilnosti preveč neproblematična. Šele z razpadom ustaljene družbene hierarhije, znotraj katere je vsak imel točno določeno mesto, torej z izginotjem stabilnosti, so se posamezniki in posameznice začeli spraševati o njej. Potrebno je bilo najti kompenzacijo.

Zavoljo želje ali celo eksistencialne potrebe po občutku povezanosti in pripadnosti so ljudje začeli vzpostavljati (različne) identitete. Samo to znotraj individualističnih družb, kjer je vse relativno, namreč daje občutek varnosti, kar pa je bistvenega pomena za duševno zdravje posameznikov in posameznic (Praprotnik 1999: 21–25). Preko identifikacije z nekom ali nečim – mišljena je v prvi vrsti ideja, ideologija, pomembno vlogo pa igrata tudi domovina in narod – torej s tem, ko se vključimo v neko skupino oziroma družbo, v nekem smislu sicer

izgubimo svojo svobodo, vendar na ta način, vsaj tako smo prepričani, tudi pridobimo, kakor meni Tadej Praprotnik (1999: 41). Že zaradi same vere v to, da se lahko z nekom ali nečim identificiramo, da znotraj družbe nekdo smo, da torej imamo identiteto, se počutimo varni (Praprotnik 1999: 33). Tako je danes, poleg tega, da se sprašujemo o njej, povsem samoumevno, da razpolagamo ne samo z eno, temveč celo z več identitetami, ki pa se prelivajo ena v drugo, se lahko spreminjajo in so zatorej nefiksne, dinamične. Imamo tako osebno kot tudi različne skupinske identitete, med katere spada tudi narodna. Vzrok za to, da jih sprejemamo, je – čeprav nekih blagodejnih učinkov ne zaznavamo, ker jih (z izjemo občutka varnosti) pravzaprav ni – v tem, da se, če že ni nobene druge koristi, tako vsaj lahko izognemo nevšečnostim. Nihče seveda ne bi želel obveljati za izdajalca, če ne bi sprejel zanj »samoumevne«, na primer narodne identitete (Praprotnik 1999: 48, 57). Toda kaj je sploh identiteta?

SSKJ v zvezi z identiteto ponuja razlago, da gre za »skladnost, ujemanje podatkov z resničnimi dejstvi, znaki, istovetnost« (*SSKJ* 1994: 291). V leksikonu *Družboslovje* Cankarjeve založbe je identiteta opredeljena podobno, čeprav nekoliko obširneje: »**istovetnost**, FILOZOFIJA: popolno ujemanje nečesa s samim seboj; kot logični zakon ($A = A$) predpostavlja, da mora vsak pojem v toku miselnega procesa ohraniti svojo i. Istoveten je (strogo vzeto) lahko samo predmet sam s seboj. Kjer imamo dva ali več objektov, govorimo o *enakosti* bistvenih elementov.« (*Družboslovje* 1979: 123, 124.)

Ti dve definiciji za moje potrebe sicer nista tako uporabni, vendar dopuščata parafrazo, da gre pri identiteti za skladnost s samim seboj. To je sicer pomembna ugotovitev, pravzaprav pa samo polovica opredelitve, saj ne moremo vedeti, kdaj smo skladni sami s seboj, če se nimamo s kom primerjati. Drugo, tuje, paradoksalno sicer ogroža občutek celosti oziroma »nemoteno« identiteto, a je hkrati konstitutivno za njeno uresničitev. Identiteta se potemtakem lahko vzpostavi samo v odnosu do drugega oziroma drugačnega in ob želji nekomu pripadati, kar pa je pravzaprav isto. Pripadnost eni skupini namreč hkrati pomeni distanco do drugih. Če se kot skupine ali kot posamezniki oziroma posameznice ne bi po takšnih ali drugačnih menda razlikovalnih značilnostih – pa čeprav samo navidez – razlikovali in razmejevali od drugih, ne bi mogli določiti svoje lastne identitete. Identiteta nikoli ne more biti opredeljena v sami sebi in vzrok za to tiči v dejstvu, da je pravzaprav nekaj fiktivnega, da je sploh ni (Praprotnik 1999: 13). Iz tega sledi, da jo moramo – ob razmejevanju od drugega – stalno na novo kontekstualizirati ter redefinirati in da moramo sami sebe neprestano umeščati v neko »zgodbo« o »svoji« identiteti (Praprotnik 1999: 153). Prav to pa je tudi razlog za njeno dinamičnost (in morda vzrok temu, da so ravno dela manjšinskih pisateljev in pisateljic, ki

gojijo nemara še večje dvome glede svoje identitete kot večinski avtorji, praviloma obarvana avtobiografsko).

Ta definicija identitete omogoča izpeljavo, da človek nekaj je oziroma postane pravzaprav samo preko diskurzivne (družbene) konstrukcije identitete in je potemtakem upravičeno govoriti o diskurzivnem značaju identitete. Pri tem je zanimivo to, da identitet, s tem pa tudi narodnih identitet, ne izumljamo na novo, temveč da samo zapolnjujemo že ponujene vzorce. Tak vzorec je na primer »koroški Slovenec«. S tem, da se nekdo prepozna za koroškega Slovenca, hkrati tudi dejansko postane, za kar se je prepoznal, torej koroški Slovenec (Praprotnik 1999: 67). Hkrati s takšnim performativnim, inverznim procesom identifikacije pa pride do distanciranja, razmejitve od drugih, ker se le tako lahko vzpostavi povezanost z, v tem primeru, koroškimi Slovenci.

Tako za posameznike in posameznice (kot pripadnike in pripadnice narodne manjšine) kakor tudi za narod(no manjšino) velja, da gre za omejene entitete. Razmejitve od drugih ali – čisto osnovno – meje med samim sabo in drugimi so pogoj lastne eksistence. (Narodna identiteta »si mora stalno izmišljati nove meje [...], ki so pogoj za obstoj njene 'vsebine'« (Praprotnik 1999: 73), torej za njeno (navidezno) enkratnost in posebnost ter vrednost. Zavedati pa se je treba, da se z raznimi različnimi identitetami na nek način slepimo in da »je meja pravzaprav v ničemer utemeljeni ideološki argument, ki želi prikriti 'škandal', [...] da smo pravzaprav vsi na istem odru.« (Praprotnik 1999: 63.)

Ne glede na to nam različne ideologije – pa naj bo to znotraj kakšnega etnocentrično-ksenofobnega desničarskega gibanja ali enostavno znotraj diskurza določene narodne manjšine in njenih predstavnikov – (narodno) identiteto prikazujejo kot dobitek, zaradi česar jo je treba ščititi. Kot tako pa jo naslovljenci in naslovljenke sprejemamo pod pogojem, da nam jo ideologija prikaže »kot nefunkcionalno, saj šele nefunkcionalnost identitete, njena nevpotegnenost v gospostveno strukturo, prikaže identiteto kot 'vrednoto'. Atribut vrednote [...] lahko dobi samo fenomen, ki je nenadomestljiv, [...] 'kar ima funkcijo, je mogoče nadomestiti'« (Adorno v Praprotnik 1999: 36). Od tod torej dojemanje (narodne) identitete kot vrednote.

Nasploh pa ideologija v najširšem smislu vzbuja ugodje, kar je razlog za njeno uspešnost, saj se ji brez občutenja pritiska »svobodno« priključimo in se ji čutimo pripadni. S tem, ko nam ideološke strategije stvari posredujejo skozi določeno perspektivo, nam »prinašajo resnico in jo zagotavljajo, obenem pa vzbujajo vtis, da resnica še ni vsa in da je še nekaj, do katere pa običajni in neposvečeni smrtniki žal ne moremo.« (Rutar v Praprotnik 1999: 39.) Zanašamo se na to, da ideologija in njeni predstavniki vedo, zato pa se nam ni

treba obremenjevati in počutimo se vodeni ter zaščiteni. Posledično se v nas porodi želja, da ponujeni način videnja stvarnosti prevzamemo, ker nam tako ni zagotovljena samo resnica, temveč tudi varnost. Poleg tega ideologija »konstituira fiksirane odnose in položaje, v katerih posameznik reprezentira sebe. S tem proizvaja posameznika [...] kot identiteto (točko samonanašanja), in ne kot proces« (Coward, Ellis v Praprotnik 1999: 42), takšna fiksna identiteta pa še dodatno vzbuja občutek varnosti ter ugodja.

Mehanizem konstitucije (narodne) identitete, ki »vedno temelji na izključevanju nečesa in vzpostavljanju nasilne hierarhije med dvema iz tega izhajajočima poloma« (Praprotnik 1999: 56), torej med neoznačenim in označenim, s pridom uporabljajo vse ideologije, še zlasti pa desničarske oziroma nacionalistične. Slednje, desničarske oziroma nacionalistične ideologije namreč, v procesu identifikacije diskurzivno vzpostavljene distinkcije potencirajo in zato zmorejo ponuditi ali vsaj obljubljeni enostavne identitete, kakršne si v času moderne ekonomije in družbe želimo načeloma vsi, pri čemer pa imajo take obljube seveda propagandni karakter (Ottomeyer 1997: 155, 156).

Heterogeno, drugo oziroma tuje je v etnocentričnem, nacionalističnem diskurzu vedno predstavljeno kot negativno, »multikulturalna enolončnica« je prava nočna mora (Ottomeyer 1997: 21). Drugi oziroma tujec je nujno sovražnik, ki ogroža lastno varnost in s tem tudi (narodno) identiteto, kar je seveda nedopustno in zahteva narodno zavest, zvestobo narodu ter enotnost znotraj naroda na eni strani in boj proti sovražniku na drugi. V tem smislu posebno nevarnost predstavlja tudi nekdo, ki se ne priključi takšnemu boju in je zato nezvest izdajalec lastnega naroda. Močnejši ko je oblastizeljen in nevaren sovražnik, močnejši morata biti tudi ljubezen do lastnega naroda in narodna identiteta ali kar narodna zavest, zato nacionalistični diskurz naravnost demonizira drugo oziroma tuje. Pri tem pridejo še posebej prav grešni kozli, saj pripomorejo k stabilizaciji lastnega jaza (Ottomeyer 1984: 20).

»Etnocentrizem označuje [...] enodimenzionalno med poloma lastna skupina in tuja skupina premikajoče se mišljenje in podobo sveta. Tuja skupina je obravnavana z etiketami in je pretežno zamenljiva.«¹⁷ (Ottomeyer 1984: 19.) Iz tega sledi, da so sovražniki, ki legitimirajo obrambni napad (Jaschke, Loiperdinger v Ottomeyer 1997: 123), lahko zgolj neznanci, anonimneži, za katere se predpostavlja, da obstajajo, saj takšna ali drugačna ideologija sicer ne bi govorila o njih. Prav tako sta identifikacija ter lojalnost domovini možni samo v taki skupini anonimnežev, kot je narod(na manjšina). »Tako ljubezen kot sovraštvo

¹⁷ »Ethnocentrismus bezeichnet [...] ein eindimensional zwischen den Polen Eigengruppe und Fremdgruppe sich bewegendes Denken und Weltbild. Die Fremdgruppe wird mit Etiketten behandelt und ist weitgehend austauschbar.«

sta se zmožni v tovrstnih velikih imaginarnih skupnostih poroditi samo v odnosu do anonimnega posameznika« (Praprotnik 1999: 65), vzrok za to pa tiči v tem, da ljudje tako močnih čustev ne bi mogli ali ne bi bili pripravljene izkazovati konkretnim osebam. Zgolj anonimnost zagotavlja idealnost in samo ta omogoča slepo ljubezen do naroda oziroma narodne manjšine. Za sovražnike pa, z obrnjenimi predznaki seveda, velja povsem isto.

Ta mehanizem deluje še tem bolje, ker na takšne diskurzivno vzpostavljene sovražnike po mili volji lahko projiciramo svoje lastne slabosti, kot na primer egoizem in lakomnost (ki pa sta sploh v kapitalistični družbi pravzaprav nujna za preživetje) (Ottomeyer 1984: 18). Zato so sovražniki hkrati tudi grešni kozli, ob katerih lahko sproščamo jezo in druge negativne občutke (Ottomeyer 1997: 115), na ta način pa se rodijo predsodki, ki v nadaljevanju (lahko) vodijo v diskriminacijo in asimilacijo.

Asimilacija predstavlja problem zlasti za pripadnike in pripadnice manjšine (z njo se še vedno borijo tako na Koroškem kot tudi v Italiji, romunski Nemci pred njo bežijo v tujino, Judom pa je bila sploh v času druge svetovne vojne pravzaprav onemogočena asimilacija, četudi bi si jo želeli), kar je pogojeno s posebnostmi manjšinske identitete. Tako kot velja za druge skupinske identitete (in na nek način tudi za osebno), se manjšinska identiteta »kaže kot individualna psihična percepcija posameznih (socioloških) elementov narodnostne [oziroma manjšinske] pripadnosti, na drugi strani pa kot kolektivni družbeni produkt.« (Komac v Zavratnik Zimic 1998: 27.) Posebnost manjšinske identitete, kot sem nakazala že prej, pa je v tem, da se »socializacija [...] na primeru manjšine [kaže] kot interiorizacija dveh, mnogokrat antagonističnih konceptov kulture« (Komac v Zavratnik Zimic 1998: 28). V procesu takšne dvotirne socializacije na posameznike in posameznice delujejo določene napetosti, saj kulturna sistema manjšinske narodne skupine in večinskega naroda medsebojno konkurirata, hkrati pa ni nepomemben niti kulturni sistem matičnega naroda. Že samo »[d]elovanje dveh različnih kultur zlahka pripelje do krize identitete« (Zavratnik Zimic 1998: 30), vendar do nje prihaja še zlasti pogosto pri pripadnikih in pripadnicah zapostavljenih družbenih skupin, kakršne manjšine praviloma so. Posamezniki in posameznice so postavljeni pred vprašanje, ali so taki, kot jim dopoveduje lastna skupnost, ali morda vendarle je kaj na tem, kar o njih širijo njim nenaklonjeni diskurzi. Poleg tega velik problem pri praviloma dvojezičnih pripadnikih in pripadnicah manjšin predstavlja tudi izbira jezika, ki je sicer individualna, a hkrati vedno tudi politična izbira. S tem je povezano, da se tako rekoč morajo opredeliti za eno ali drugo identiteto, saj je »dvojna« narodna identiteta na nek način prepovedana. Kaj lahko se zgodi, da se v takšnih okoliščinah zapostavljeni pripadniki in pripadnice manjšin

odpovejo svoji težavni identiteti in izberejo zanje domnevno ugodnejšo varianto – to pa načeloma pomeni asimilacijo.

Toda asimilirani ljudje manjšinskega porekla z izbiro večinske identitete, od katere si obetajo med drugim tudi socialno varnost (Ottomeyer 1997: 149), še niso rešeni težav, saj pravzaprav stalno zanikajo in velikokrat celo zaničujejo del lastne identitete. »V izvorni skupini veljajo za reve in izdajalce; v primerjavi s 'čistimi' pripadniki skupine, v katero se usmerjajo, imajo hibo, stigmo. S tem je lahko povezano močno sovraštvo do samega sebe [...] in sovraštvo do tistih, ki [...] vztrajajo pri svoji izvorni identiteti.«¹⁸ (Ottomeyer 1997: 141.) V tem primeru se lahko govori o prekomerni asimilacijski dinamiki, »ki je kombinacija zaničevanja samega sebe in jeze na tuje, ki nam je podobno«¹⁹ (Ottomeyer 1997: 141), vsekakor pa to, tako kot učinki diskriminacije, vodi vsaj v identitetni konflikt, kar pa je (lahko) vzrok za travmo. V zvezi z diskriminacijo je zanimivo, da jo običajno povezujemo s predsodki, vendar slednji pravzaprav sploh niso nujni pogoj zanjo. Razlog za to je dejstvo, da večine ljudi ne moti diskriminacija drugih, saj je važno predvsem to, da se sami lahko ujčkajo v lastni varnosti, ki jim jo daje (večinska) identiteta močnejših oziroma nediskreditiranih, lahko pa tudi tako ali drugače vzdrževana izrazita narodna zavest.

Takšna izrazita narodna zavest, ki naj bi bila edino učinkovito sredstvo proti asimilaciji, pa je, skupaj s patriotizmom oziroma nacionalizmom in diskurzom, ki ju povzroča in odraža, lahko tudi problematična, saj je meja med patriotizmom (nekakšnim »dobrim« nacionalizmom) in negativno obarvanim nacionalizmom zelo ozka in hitro prekoračljiva – meja med bojem za pravice in (patetičnim) izražanjem lastne superiornosti ter »posebnega« porekla. Poleg tega je sporno, če so ljudje (množično) ponosni na to, da so pripadniki in pripadnice določenega naroda ali narodne skupine, kajti pripadnost je v veliki meri pogojena z naključnim rojstvom v neko družbeno skupino in je potemtakem nekaj, za kar sami nimajo zaslug – ponos pa je vendarle vezan predvsem na zasluge. Narodni ponos je kot diskurzivni (družbeni) konstrukt v bistvu nekaj praznega ali vsaj označenec, ki se posebej izrazito izmika, a nam – vcepljen od zunaj – kljub temu predstavlja vrednoto. Nekaj pa je, kot sem že razložila, vrednota samo tedaj, če je nefunkcionalno in s tem nenadomestljivo.

Koncept naroda in z njim povezani pojavi kot na primer narodna zavest in narodni ponos so bili pred pomladjo narodov leta 1848 precej nepomembni, praktično neeksistentni. Odtlej pa se zdi, da sploh nimamo smisla, življenja ali česar koli že, če nimamo naroda, ki bi

¹⁸ »In der Herkunftsgruppe gelten sie als Feiglinge und Verräter; im Vergleich zu den 'reinen' Angehörigen der Gruppe, auf die sie sich hinorientieren, haben sie einen Makel, ein Stigma. Damit kann ein massiver Selbsthaß einhergehen [...] und ein Haß auf diejenigen, die [...] an der Herkunftsidetität festhalten.«

¹⁹ »eine Kombination von Selbstverachtung und Ärger über das Fremde, das einem ähnlich ist.«

mu lahko pripadali. Dozdeva se nam tudi, da brez naroda ni jezika in s tem tudi ne identitete ter kulture, a jeziki in kulture so se dolga stoletja ohranjali in razvijali tudi brez modernega koncepta naroda in narodne zavesti.

Z vsem tem seveda nočem zanikati pomena in legitimnosti boja za pravice manjšin, ki še v 21. stoletju niso povsod in v celoti upoštevane ter realizirane, ampak menim, da je za uveljavljanje pravic potreben bolj racionalen pogled na (diskurzivno) existenco narodov, narodnih manjšin in narodne identitete ter iz njih izhajajoče pravice. Problem pretiranega poudarjanja narodne pripadnosti in zavesti je v tako rekoč zahtevanem izkazovanju ljubezni do našega naroda in porekla. Ljubezen pa je iracionalno čustvo, ki kaj zlahka preide v fanatizem, zato je vprašljivo, če ne celo nevarno, utemeljevati politične zahteve, in zadeve nasploh, na občutku ljubezni – ki je morda celo sama po sebi že fanatizem. Ljubezen do lastnega naroda preprečuje trezno razmišljanje in premišljevanje, vendar je prav treznost (so)garant za demokratično, nediskriminatorno, tolerantno in pravično politiko tako s strani večine kot s strani manjšine.

Pretiran patriotizem oziroma nacionalizem se (lahko) pojavlja pri obeh – čeprav so manjšine večinoma prikazane »kot zatirane, diskriminirane, kot žrtve, kot objekt« (Wakounig 1999: 82), ne pa kot subjekt, ki prav tako lahko v določenih primerih zavzame vlogo zatiralcev – in ravno zaradi iz tega izhajajočega povečevanja enih ter zapostavljanja ali celo zatiranja drugih v končni fazi ne podpira sožitja. Zato takšen pretiran patriotizem torej ne koristi ne eni ne drugi strani – razen morda močnejši, a to privede do novega sovraštva in tudi molka, cilj pa mora biti dialog. Če ni dialoga, se razvije strah, iz strahu medsebojno sovraštvo, iz sovraštva zapostavljanje in diskriminacija šibkejših, iz tega travmatične izkušnje in travme, to pa vodi v novo sovraštvo in tako naprej. Potrebno je torej vzpostaviti dialog, in to s konkretnimi osebami, subjekti, saj je tako odvzeta podlaga za diskurzivno ustvarjenega sovražnika in predstavo o njem. Nekakšen poskus vzpostavitve dialoga pa so tudi romani (zlasti *Angel pozabe* in *Glej geslo: ljubezen*), ki jih bom obravnavala.

Pripadnost narodni manjšini je, kot sem že nakazala, skoraj vedno povezana s takšnimi ali drugačnimi travmami, ki v tem primeru lahko izhajajo iz diskriminacije oziroma asimilacije in najdejo ubeseditev tudi v romanih Maje Haderlap, Borisa Pahorja, Herte Müller in Davida Grossmana. Travma je – sploh v primerjavi z drugimi koncepti, ki sem jih doslej poskušala nekoliko razložiti – za razumevanje, vsaj tako menim, relativno neproblematičen pojem, zato mu bom namenila nekoliko manj pozornosti. Naj kljub temu na kratko prikažem, kaj ta izraz označuje.

Travma

Po *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je travma v psihološkem smislu »duševna motnja zaradi (duševnega) pretresa« (SSKJ 1994: 1417), leksikon *Družboslovje* pa razlago nekoliko precizira: »**travma** [gr.], SOCIALNA PSIHOLOGIJA: psihična poškodba; izkušnja oz. doživljanje frustracije, ki je tako intenzivno, da trajno ogroža osebnostno integriteto posameznika in mu onemogoča [...] prilagojeno vedenje. Psihoanaliza poudarja usoden pomen travmatskih doživetij, strahu, bojazni v zgodnjem otroštvu za razvoj osebnosti.« (*Družboslovje* 1979: 298.)

Iz tega sledi, da travmo lahko povzročijo povsem različni integriteto ogrožajoči dogodki oziroma doživljaji, »ki so zunaj normalnega človeškega izkustvenega in predstavnega sveta in zato preplavijo in uničijo njegov varovalni sistem, s katerim sicer razume in obvladuje situacije« (Jurić Pahor 2011: 166) – od kakšne sorazmerno banalne avtomobilske nesreče do posilstva. Posebej visok potencial za povzročanje travm pa nosijo vojne. Vir hudih travmatskih izkušenj predstavljajo med drugim spopadi v vrstah različnih, na primer partizanskih, bojnih enot. Predvsem v zvezi z žrtvami nacizma, ki so preživele (nemška) koncentracijska taborišča, pa se govori o ekstremnih travmah oziroma ekstremni travmatizaciji. »Življenje« oziroma bivanje v koncentracijskih taboriščih se namreč lahko enači ali vsaj primerja s približanjem ali celo z uresničitvijo konca sveta (Eissler v Ottomeyer 1997: 77).

Zanimivo je, da travma s potlačitvenim učinkom deluje naknadno, ker

človek učinkov travmatskega dogodka ne zazna v trenutku, ko je z njim neposredno soočen, temveč šele [...] po dogodku. Časovno obdobje, ki preteče od izpostavljenosti travmatskemu dogodku in odzivov nanj, imenuje Freud [...] *latenca*. Travma predstavlja v tem smislu povezani potek od travmatskega dogodka do njegove potlačitve, ki lahko traja nekaj časa, v skrajnih primerih tudi več let in celo nekaj desetletij, in končno njegove ponovne vrnitve. [...] žrtev v trenutku, ko se je ta dogodek zgodil, ni bila povsem pri zavesti (Jurić Pahor 2011: 167),

travmatski dogodek je bil torej sprejet nezavedno. Psihična travma deluje na način tujka, ta tujek pa je »nekaj, kar ni mogoče asimilirati, udomačiti« (Jurić Pahor 2011: 167) oziroma je to izredno težko in stvar vsakega posameznika. Zlasti v primeru, ko je taka udomačitev neuspešna, se travme lahko prenašajo tudi na druge ljudi, recimo osebe, ki prisostvujejo pripovedovanju o travmatskih izkušnjah, po navadi pa na bližnje sorodnike,

predvsem otroke. V primeru takšnega prekogeneracijskega delovanja travm je mogoče govoriti tudi o »podedovanih« travmah. Premagovanje travm in nova osebna integracija, ki mora biti vzpostavljena na enkratnih življenjskih izkušnjah, predstavljata vseživljenjski boj (Bettelheim v Ottomeyer 1988: 133, 134).

Posledice travm sežejo od zmedenosti, nespečnosti in agresivnosti do môt, prehranjevalnih motenj in raznih psihosomatskih obolenj. Problem predstavlja tudi podoživljanje travmatične izkušnje, ki ga na primer lahko povzroči kakšen banalen vsakdanji predmet ali kakšna določena beseda. Pogost pojav v zvezi s preživeli druge svetovne vojne pa je tudi krivda preživelega, pri čemer se predvsem žrtve (bolj kot zločinci in njihovi pristaši) čutijo krive in imajo slabo vest, ker so preživele prav one in ne ena izmed ljubljenih oseb. Preživeli, a tudi njihovi potomci, pa se neredko borijo tudi z občutkom, da imajo dve identiteti – eno, ki je povezana z jazom, ki je doživel grozote, in drugo, ki živi spet »normalno« življenje (Jurić Pahor 2011: 170).

Življenje po doživetih travmah, kakršno predstavlja na primer izkušnja koncentracijskega taborišča, je potemtakem izredno obremenjujoče za žrtve nasilja, vendar ni veliko lažje niti za ljudi v njihovi okolici. Slednji, pa naj gre za zločince, njihove pristaše ali samo za osebe, ki si iz strahu niso upale ukrepati proti grozotam, se morajo soočiti z dejansko lastno krivdo, ki jim jo preživele žrtve tako rekoč s samo eksistenco ne dovolijo pozabiti in ki jo potem mnogokrat hvaležno zvalijo na grešne kozle ter si s tem očistijo vest. Posledica tega je lahko, kot trdi Klaus Ottomeyer (1997: 123), da se celo sami paradoksalno vidijo kot žrtve. Pa tudi bližnji sorodniki se morajo nekako uskladiti s svojimi travmatiziranimi svojci, ki jih je doživeto praviloma močno spremenilo, sploh če gre na primer za izkušnjo koncentracijskega taborišča. V takšnih situacijah se razvije vrsta različnih obrambnih mehanizmov, ki človeku služijo za to, da (vsaj začasno) ohrani zmožnost ukrepanja, delovanja v vsakdanjem življenju, da torej še naprej »funkcionira« (Ottomeyer 1997: 75). Izraz tega je tudi hektična povojna obnova.

Dva osnovna obrambna mehanizma sta molk in navidezno neustavljiv govorni tok, oba pa sta izraz nemoči. V prvem primeru gre za to, da travmatizirani ne najdejo besed, s katerimi bi lahko upovedili neizgovorljivo, v drugem primeru pa preživeli želijo dati na znanje, da niso mrtvi, da so preživeli, in skušajo s pretirano živahnostjo preusmerjati pozornost stran od smrti (Ottomeyer 1997: 15, 16, 70). Dve drugi obliki obrambnih mehanizmov na strani od travm neprizadetih pa sta na primer diskreditacija prič časa in zavrnitev njihovih pripovedi kot neresničnih, nemogočih ter izmišljenih. Na osnovi takih strategij se namreč ni treba soočiti z morebitno lastno krivdo ali z morastim kozmosom, ki se

je za preganjane udejanjil, postal resničnost. Če bi se neprizadeti soočili s travmami nacističnih žrtev, bi se omajalo njihovo prazaupanje, otroško zaupanje v svet. Tovrstni obrambni mehanizmi privedejo do nekakšne getoizacije travmatiziranih in do naloženega, zapovedanega molka, kar pomeni še dodatno travmatizacijo že travmatiziranih (Ottomeyer 1997: 52, 80, 82). Z molčanjem travmatizirani namreč ne pozabijo, sila spomina je premočna in zahteva pripovedovanje (Jurić Pahor 2011: 168, 169), ravno slednje pa je v takšnih primerih onemogočeno.

Tako kot obstajajo različni obrambni mehanizmi, obstajajo tudi različni načini premagovanja travm. Pri tem imajo zaradi splošno sprejetih družbeno konstruiranih spolnih vlog težave zlasti moški, saj jim je zavljo ohranjanja svoje moškosti pravzaprav prepovedano žalovati (Ottomeyer 1997: 110–112). Svoje žalosti ne morejo izražati in predvsem za nekdanje vojake velja, »da velikokrat samo boj prinaša popuščanje napetosti, izgube in žalosti, da velikokrat samo ta zadosti potrebi po poravnanju krivde, tako da so sami ranjeni, ali potrebi, da poškodujejo druge ali same sebe.«²⁰ (Shatan v Ottomeyer 1988: 136.) Žalovanje pa se ne odvija samo na osebni ravni – predvsem za premagovanje kolektivnih travm so izredno pomembni na primer rituali, ceremonije in spomeniki, saj vse to olajšuje rane takšne ali drugačne izgube in s tem predstavlja poseben terapevtski akt (Shatan v Ottomeyer 1988: 136). Problematično soočenje s travmami je po drugi strani militarizirana žalost, ki »eksternalizira silne impulze krivde preživelega, sovraštva in agresije proti mrtvim«²¹ (Shatan v Ottomeyer 1988: 135). Moč jeze, sovraštva do samega sebe, depresije in podobnih občutenj je preusmerjena – navidez v čast mrtvih. Na mesto zadržanih solz tako rekoč stopi prelita kri sovražnikov. Takšna militarizirana žalost je med drugim legitimirala drugo svetovno vojno (Ottomeyer 1997: 16, 113), njeno delovanje pa je moč opazovati na primer tudi v Izraelu in drugih žariščih spopadov. Pravzaprav bi lahko rekli, da gre pri tem za nekakšno zlorabo travmatičnih izkušenj.

Vse to govori v prid tezi, da je sploh o takšnih travmah, kot jih je povzročila na primer druga svetovna vojna, potrebno govoriti, pripovedovati. Spominjanje na grozne dogodke in (tudi pisno) pripovedovanje o njih sta predpogoj za ponovno vzpostavitev družbenega reda, a tudi za okrevanje žrtev (Herman v Ottomeyer 1997: 10), saj pripovedovanje in razlaganje o hudih izkušnjah lahko travmatiziranim povrneto vsaj del v travmi izgubljene subjektivitete. Pomembnost pripovedovanja je poleg terapevtske funkcije v tem, da zmanjšuje izolacijo in

²⁰ »daß oft nur der Kampf Lösungen bringt für Spannungen, Verlust und Kummer, daß oft nur dieser das Bedürfnis, Schuld zu bezahlen, indem man verwundet wird, oder das Bedürfnis, andere oder sich selbst zu verletzen, befriedigt.«

²¹ »externalisiert die gewaltigen Impulse der Überlebensschuld, des Hasses und der Aggression gegen Tote«.

razvrednotenje žrtev, s tem pa onemogoča bagatelizacijo travmatičnih izkušenj in podtalno delovanje travm, na osnovi katere nacionalistični politiki s pomočjo predstav o sovražniku izvajajo vprašljivo »identitetno politiko«, ob kateri mobilizirajo predvsem sovraštvo do etničnih oziroma narodnih manjšin (Ottomeyer 1997: 9, 12, 53).

Ustna zgodovina in literarno pričevanje

V primeru, da o svojih travmatičnih izkušnjah (ali nasploh o osebno doživetem) pripoveduje oseba, ki je prisostvovala zgodovinsko pomembnim dogodkom in tako zavzame vlogo priče, govorimo o ustni zgodovini, kadar svojim spominom da literarno obliko, pa tudi o literarnem pričevanju. V pričevanju se »spomin kot osrednji koncept ustne zgodovine oblikuje kot narativni akt in simbolni posrednik [...] med preteklostjo in sedanjostjo, individualnim in kolektivnim.« (Matajc 2011: 302.) Priča časa rekonstruira in artikulira dogodke tako, kot se jih sama spominja, kot si jih je sama skonstruirala – poudarja posebnosti, ki se njej sami zdijo pomembne, izpušča stvari, ki se ji zdijo nebistvene, vrednoti s pomočjo različnih jezikovnih sredstev in nasploh z uporabo jezika, s tem pa poslušalci oziroma bralci ne dobivamo informacij samo o dogodkih, temveč tudi o subjektivnosti posameznika. Slednji doživeto tako rekoč pošlje skozi cenzurni filter, ki pa se ga seveda ne zaveda, ker gre pri tem za povsem običajen psihološki pojav. Zato je pričevanje (kot tudi vsak drug tekst) nujno interpretacija, ki je nujno subjektivna, glavna razlika med takšno subjektivno opomenitvijo preteklosti in ustaljenim zgodovinopisjem pa je v tem, da je javno, »objektivno« zgodovinopisje podvrženo stalnemu ponovnemu branju in popravljanju iz perspektive množice (ki črpa iz osebnega, še bolj pa kolektivnega spomina ter iz obstoječih in praviloma uveljavljenih virov, ki pa so prav tako produkt kolektivnega spomina), in to v skladu s prevladujočim javnim diskurzom. Iz tega sledi, da je tudi objektivno zgodovinopisje subjektivno in v tem smislu skonstruirano, torej diskurzivne narave, le da so številna subjektivna poročila adirana in pretvorjena v nekakšno povprečje, ki si lasti atribut objektivne resnice o določenih zgodovinskih dogodkih.

Pričevanju ene osebe potemtakem manjka seštevek lastnih ocen z različnimi drugimi o istem dogodku in izračun nekega povprečja teh ocen. Zato je tako pričevanje praviloma bolj subjektivno od ustaljenega zgodovinopisja, vendar zaradi ekskluzivnosti vsebine tem bolj zanimivo in pomembno – tudi zato, ker gre za zgodovino govorno ali pisano od spodaj, s čimer pridejo do besede še sicer marginalno utišani, in ker pomeni neke vrste dopolnitev zgodovine. Konec koncev pa se na ta način ohranja spomin na izginule oziroma potlačene

žrtve nacističnega ali kakršnega koli drugega preganjanja in morjenja (Matajc 2011: 307). Subjektivnost je vzrok, da »se prav pričevanje iz travmatične izkušnje najbolj upira ontološkemu dvomu o zgodovinski resnici.« (Matajc 2011: 303.)

Zaradi netotalitarnosti zgodovine od spodaj »[s]ubjektivno pričevanje [...] ne more proizvesti celostnega smisla preteklosti.« (Matajc 2011: 308.) V skladu s to iz subjektivnosti izhajajočo partikularnostjo v literarnih pričevanjih prevladuje prvoosebni pripovedovalec, pojavlja pa se tudi personalni, medtem ko bomo avktorialnega iskali zaman (ali pa se razkrije kot problematičen). Kljub pretežno prvoosebnemu pripovedovalcu se v pričevanjih individualni spomin prepleta s kolektivnim, načini, po katerih se urazmerjata, pa variirajo (Matajc 2011: 309).

V ustni zgodovini in morda predvsem v literarnih pričevanjih je nadalje opaziti nekakšno odsotnost zadostnega skupnega koda, ki bi uspešno ubesedil »neupovedljive« travmatične izkušnje (Matajc 2011: 312). Posledično se vzpostavi nekakšna poetika molka, razvije se lahko posebna metaforika, ki je velikokrat vezana na živalski svet, na pomenu pa pridobijo tudi deiktični izrazi, ki se navidezno nejasno nanašajo na vsem znane referente. S pomočjo pripovedovanja se notranje podobe socializirajo v zunanjem svetu, tako pa »ustvarjajo skupni kod za artikulacijo neizrekljivega.« (Matajc 2011: 313.)

Tesno povezano s pripovedovanjem o travmatičnih izkušnjah, ki so vezane predvsem na manjšinsko identiteto, je avtobiografsko pisanje. Slednje pravzaprav šele omogoča ustno zgodovino, literarno pričevanje ter, v veliki meri, diskurzivno vzpostavitev lastnega jaza. O tovrstnem pisanju tako lahko (vsaj pogojno) govorimo tudi v zvezi z romani Maje Haderlap in drugih, zato naj namenim nekaj besed še avtobiografiji oziroma avtobiografskemu diskurzu.

Avtobiografija oziroma avtobiografski diskurz

Tako kot velja za roman, na kar sem opozorila že prej, tudi pojem avtobiografije zaradi hibridnosti ni neproblematičen. Avtobiografija se namreč »lahko pojavi v najrazličnejših oblikah, od molitve do romana in se 'trdovratno' izmika vsakršni definiciji« (Misch v Koron, Leben 2011: 12). Preprosto rečeno je avtobiografija besedilna konstitucija sebstva, konstrukcija identitete »v procesu reprezentacije [...] s pripovednim posredovanjem sebstva« (Zlatar Violić 2011: 26) oziroma tekst, v katerem nekdo nekaj pove o svojem življenju oziroma o zanj pomembnih odsekih lastnega življenja – o sebi. Ko nekdo govori o sebi, pa praviloma govori tudi o drugih osebah, zato so avtobiografije po navadi hkrati še biografije (Urek v Jurić Pahor 2011: 161). Takšna opredelitev je zaradi nedoločenosti seveda

nepopolna, za moje potrebe pa vendarle zadostna. Vsekakor se glede na demokratično zmožnost avtobiografije, »da vsakemu človeškemu bitju pripozna svojski in edinstven pomen«, postavi vprašanje, ali jo je mogoče označiti kot »emancipacijski žanr oziroma žanr manjšin, kakor pričajo besedila 'ponižanih in razžaljenih', družbenih obrobnežev, odrinjenih zaradi spola, spolne identitete, etnične [...] pripadnosti, [...] travmatiziranosti in podobnega« (Koron, Leben 2011: 8). Če je emancipacijska vrednost avtobiografiji inherentna, to mogoče vsaj deloma pojasnjuje, zakaj so izbrani manjšinski romani v različni meri tudi avtobiografski (čeprav ni nujno, da načrtno uresničujejo idejo Philippha Lejeuna o avtobiografski pogodbi med avtorjem in bralcem, ki »temelji na tričlenem identitetnem razmerju med pripovedovalcem, glavnim junakom in avtorjem«, in da torej avtorjev ali avtoričin podpis bralstvu jamči za resničnost pripovedovanega kot resničnost avtorjeve ali avtoričine osebne izkušnje (Zlata Viola 2011: 24)).

Poleg hibridnosti problem ob določanju avtobiografije predstavlja tudi vprašanje fikcije in faktografije. Medtem ko se je roman od 18. stoletja naprej uveljavljal kot literarna vrsta oziroma zvrst, naj bi bila avtobiografija namreč »zavezana referenčnemu, zunajliterarnemu, nefikcionalnemu svetu in 'resnici'« (Leben, 2007: 83), s tem pa uvrščena med neliterarna besedila. Moderne metode literarne vede so takšno izključevanje avtobiografije iz literature naredile prevprašljivo s tem, ko so relativirale »utemeljenost strogega razlikovanja med fikcijo in nefikcijo, literarnim in neliterarnim, [...] pa tudi med avtobiografskim in neavtobiografskim«. (Leben, 2007: 83) Pojem avtobiografije se zato uporablja »kot ohlapno, 'mehko' oznako« (Koron, Leben 2011: 12), še bolje pa je namesto njega uporabljati izraz »avtobiografski diskurz«, ki ponuja »neredukcionističen pogled na avtobiografijo«, je torej ne izključuje iz območja literarnega in se hkrati izogiba zadregam v zvezi s fikcijo in faktografijo, poleg tega pa »opozarja na diskurzivni značaj samega avtobiografskega pisanja in pripovedovanja« (Koron, Leben 2011: 8).

Poseben problem znotraj že tako nedoločljivega pojma avtobiografije prav zaradi vprašanja fikcije in nefikcije predstavljajo tudi kontaminirane avtobiografije. Pri tem gre na primer za ponarejene avtobiografije ali za avtobiografska besedila, v katerih avtorji pravzaprav pišejo v imenu neke druge osebe, ob tem pa pripovedno posebijo tudi lastne ter usode drugih posameznikov in posameznic ali kar širših skupnosti (Koron 2011: 42).

Konec koncev pa vprašanje (deleža) fikcije in faktografije ni tako pomembno, ker je v zvezi z avtobiografskim diskurzom relevantna predvsem subjektivna resnica in ker »so ključni v [...] [njem] vsebovani potenciali, ki lahko v intersubjektivni izmenjavi spodbudijo ali potrdijo spoznanja o sebi in drugih v resničnosti, ki si jo delimo in jo skupaj (so)ustvarjamo.«

(Koron 2011: 47.) To vsekakor velja tudi za vsaj avtobiografsko obarvane romane *Angel pozabe*, *Vila ob jezeru*, *Zaziban dih* in *Glej geslo: ljubezen*, vendar bom vseeno za lažje razumevanje del na kratko predstavila tudi avtorje in avtorice, njihovo na manjšinskem poreklu soutemeljeno življenje in manjšine, katerih pripadniki in pripadnice so.

Angel pozabe, dih, jezero in ljubezen

Slovenska manjšina na Koroškem in njena avtorica

Avtorica Maja Haderlap je pripadnica avtohtone slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem. Slovenci – oziroma takrat še Slovani – so se na tem področju naselili že v 6. stoletju našega štetja in se tu ohranili do današnjih dni. Dolga stoletja so bili pod oblastjo Habsburžanov, manjšina pa so postali pravzaprav šele s fiksacijo državne meje med Avstrijo in Kraljevino SHS. Na plebiscitu 10. oktobra 1920 je skoraj 60 odstotkov prebivalcev in prebivalk cone A izrazilo željo, da južni del Koroške ostane pri Avstriji. Pri tem je pomembno vlogo igralo dejstvo, da Karavanke vsekakor predstavljajo zelo jasno mejo – tako gospodarsko kot tudi mentalno. Poleg tega se je bilo treba odločiti med demokratično urejeno državo na eni strani in monarhijo na drugi. Ne nazadnje pa je bila propaganda izredno močna na obeh straneh in veliko ljudi se je zanašalo na obljube s strani Avstrije, da slovenski del populacije, v primeru, da glasuje za mlado demokratično republiko, ne bo prikrajšan za nobene pravice.

Vendar so asimilacijski in raznarodovalni pritiski v naslednjih letih postajali vse hujši, vrhunec pa so dosegli v času anšlusa in v teku druge svetovne vojne. Eden izmed ciljev nacistične politike je bil izničiti slovensko prebivalstvo in ponemčiti področje, kjer je živelo. Mnogi se niso hoteli ukloniti nacistom, zato so bili razlaščeni, podvrženi hudemu nasilju ali pobiti. Na stotine pripadnikov in pripadnic slovenske manjšine je bilo izseljenih v razna koncentracijska taborišča, med drugim tudi v Ravensbrück ter v Auschwitz oziroma Auschwitz-Birkenau, številni pa so ustanovili partizanske skupine ali se jim pridružili. Njihov upor je bil tudi eden važnejših argumentov avstrijske države, da si je kljub sodelovanju z nacistično Nemčijo lahko lastila status upirajoče se okupacijske žrtve tretjega rajha (Ottomeyer 1997: 97, 98).

Po koncu druge svetovne vojne represije proti manjšinskemu slovenskemu prebivalstvu niso ponehale. Ustalilo se je splošno mnenje, da je bolje gledati naprej in se ne spominjati, temveč pozabiti grozote, ki so jih ljudje doživeli v teku vojne, češ, zakaj vrtati v stare rane, raje pozabimo vse skupaj. Pripovedovanje in poslušanje bi ogrožala vsakdanjo suverenost, lažje je bilo molčati. Takšno ne-pripovedovanje in ne-poslušanje, kakor se je vzpostavilo tudi v širši avstrijski javnosti, pa je predstavljalo dodatno obremenitev travmatiziranih in je poleg tega krepilo predsodke o lakomnih, grabežljivih Slovencih in Slovenkah, ki da hočejo nemško govorečemu prebivalstvu ukrasti domovino (Ottomeyer

1997: 121). Če si je kdo upal odpreti usta, je praviloma obveljal za izobčenca in zato bil še dodatno stigmatiziran. Nekdanje taboriščnike in taboriščnice, partizane ter partizanke in sicer oškodovane se je dojemalo kot lažnivce, njihove pripovedi kot izmišljotine in na strani večine se je ob intenci zanikanja krivde in rehabilitacije pripadnikov ter pripadnic nacističnega režima ustalilo prepričanje, da so tako in tako vsi pripadniki in pripadnice manjšine preživeli (Ottomeyer 1997: 118). Čeprav so slovenski partizani in partizanke, ki sicer dejansko niso bili povsem nedolžni, služili dobri samopodobi poveljne Avstrije, so bile vojne grozote velikokrat neupravičeno projicirane nanje (Ottomeyer 1997: 17).

Leta 1955 so podpisali avstrijsko državno pogodbo, kjer je bilo v členu 7 med drugim pripadnikom slovenske manjšine na Koroškem zagotovljenih nekaj pomembnih pravic, ki pa so deloma zelo dolgo čakale uresničitve. Šele leta 1972 so bili na primer postavljeni dvojezični krajevni napisi, ki pa jih je desno radikalen del prebivalstva v napadu na krajevne table kmalu po postavitvi odstranil ali celo uničil. Trajalo je še desetletja, da je prišlo do kompromisa, a leta 2011 so v parlamentu določili, da vsaj malo več kot 160 koroških krajev dobi dvojezični krajevni napis. Tik zatem pa je Maja Haderlap za odlomek iz svojega prvega, še neobjavljenega romana, napisanega v nemščini, kot prva Avstrijka dobila Nagrado Ingeborg Bachmann.

Koroškoslovenska avtorica se je rodila leta 1961 v Lepeni pri Železni Kapli. Odraščala je na kmetiji in hodila v dvojezično ljudsko šolo, kjer je bil nekaj časa njen učitelj tudi (pri)znani koroškoslovenski pisatelj Florjan Lipuš. Doma so govorili samo slovenščino, zato se je šele v tem času naučila tudi nemščino. Po šolanju v Celovcu je kot absolventka Slovenske gimnazije na Dunaju vpisala študij teatrologije in germanistike, ki ga je leta 1989 zaključila z doktoratom. Sodelovala je pri *Mladju* in po Lipušu prevzela glavno uredništvo te literarne revije. Na celovski univerzi je delala kot pogodbeno predavateljica, v celovškem mestnem gledališču pa je bila zaposlena kot vodja dramaturgije (Borovnik 2007: 82, 2012: 443).

Leta 1983 je izdala svojo prvo pesniško zbirko z naslovom *Žalik pesmi*, leta 1987 je sledila zbirka *Bajalice*, leta 1998 pa je izšla še trojezična knjiga *Gedichte / Pesmi / Poems*. Poleg tega je objavljala v različnih revijah in antologijah. Z vsem tem se je profilirala kot slovenska pesnica in se uvrstila med vidnejše koroškoslovenske književne ustvarjalce. Pomembni avtorji in avtorica po drugi svetovni vojni so bili med drugim Janko Messner, Milka Hartmann, Florjan Lipuš in Gustav Januš, Haderlap pa tako kot na primer Jani Oswald in Fabjan Hafner pripada že mlajši generaciji. Pri tem gre seveda za vidnejša imena, literarno produkcijo med koroškimi Slovenci ter Slovenkami pa sploh v zadnjih letih poganjajo različni

literarni natečaji in projekti, kjer se sem pa tja pojavijo obetavni ustvarjalci in ustvarjalke kot na primer Nina Zdouc.

»Slovenska književnost v Avstriji se nahaja na napetem stičišču regionalnih in nadregionalnih tradicij, zgodovinskih in modernih, kulturnih in narodnih identitet. Kakor piše [...] profesor s celovške komparativistike Johann Strutz [...], jo označuje jezikovna, kulturna in estetska polifonija« (Borovnik 2008: 43). Gre »za literaturo, ki ne upoveduje le vase zazrtih, docela intimnih svetov posameznikov in posameznic, zapisanih v nekem drobnem slovanskem jeziku z obrobja, v slovenščini, temveč imamo opraviti z vzorčnimi primeri medkulturnosti v književnosti« (Borovnik 2012: 437). Priložnost za takšen medkulturni dialog je nudila že leta 1960 ustanovljena literarna revija *Mladje*, v kateri se je vzpostavil nekakšen kozmopolitski model koroškoslovenske književnosti, pri čemer je Lipuš »najbolj razbil in demistificiral model tradicionalno idilične slovenske vaškosti« (Borovnik 2008: 43). A tudi drugi so stremeli po prekinitvi s provincializmom in pisanjem za skromno oziroma kulturno manj zahtevno občinstvo.

Na takšnem ozadju je začela ustvarjati mlada Maja Haderlap. Že v času študija je izdala prvo pesniško zbirko, ki so ji sledile še druge objave. Njene pesmi vsebujejo prvine ljudske pesmi in motive iz slovenske mitologije, izražajo »prelamljanje s tem svetom arhaičnosti, pot od doma, iskanje ženskega obraza in identitete, vendar tudi socialno in narodnostno usodo rodu, njene ožje družine. V njeni poeziji ni [...] opaziti nikakršnih agitacijskih tonov, le boleče bivanje, razpeto med slovenstvom in nemštvom, med zapuščanjem in pripadanjem.« (Borovnik 2012: 443.) Mnogi motivi in teme, ki pridejo do izraza tudi v romanu *Angel pozabe*, so torej našli ubeseditev že v pesniškem opusu koroškoslovenske avtorice, ki je, z izjemo nekaj pesmi in omenjenega romana v nemščini, pretežno slovenski.

Angel pozabe

Roman *Angel pozabe*, uspešnico, za katero je poleg Nagrade Ingeborg Bachmann prejela tudi vrsto drugih nagrad in priznanj, je Maja Haderlap napisala v nemškem jeziku, saj ji je to, kot je menila, »pomagalo, da se je te težavne teme lotila z določeno distanco.«²² (Haderlap v Fischer 2011a: 41.) V uvodu sem sicer omenila, da bom roman manjšinske pesnice in pisateljice obravnavala kot slovensko delo in ga primerjala s še enim slovenskim in

²² »geholfen, mich diesem schwierigen Thema mit einer gewissen Distanz zu nähern.«

dvema tujima romanoma, vendar se kljub temu postavi vprašanje, ali je spričo dejstva, da ga je napisala v nemščini, v zvezi z njim sploh upravičeno govoriti o slovenskem romanu.

Katere kriterije mora neko literarno delo, v tem primeru roman, izpolnjevati, da ga lahko prištevamo med slovenska besedila? Ali je dovolj, da je avtorica pripadnica slovenske manjšine? Ali spričo tega avtobiografskost romana prispeva k njegovi slovenskosti? Ali je za določitev slovenskosti relevantno, da je glavna oseba oziroma pripovedovalka pripadnica slovenskega naroda? Da se znotraj romana loteva vprašanj o neznanju nemškega jezika, o začasni zapostavljenosti slovenščine v osebnem življenju zaradi zamenjave okolja in o lastnem pisanju? Ali je kakor koli važno dejstvo, da je avtorica odraščala enojezično, da je njena materinščina slovenščina in da se je šele v šoli naučila nemščino? Kakšno vlogo igra vsebina – je pomembno, da roman govori o takšnih temah, kot so slovenska manjšina, slovenske nacistične žrtve in partizanstvo? Ali delež k slovenskosti romana prispevajo tudi slovenske besede v neslovenskem tekstu in omembe slovenske kulture ter politike? Bi bil *Angel pozabe* bolj slovenski, če bi ga prevedla sama avtorica? Takih in podobnih vprašanj je še več, vendar so možni odgovori, tako kot v zvezi z manjšinskim in avtobiografskim romanom, nedokončni ter zato do neke mere tudi prilagodljivi.²³

Matevž Kos (2013: 256), na primer, v svoji kritiki, ki jo je napisal po izidu slovenskega prevoda, zastopa mnenje, da je *Angel pozabe* »tako rekoč slovenski roman« in da je slovenskost »predvsem privilegij avtoričine dvojezičnosti oziroma [...] 'večkulturnosti'.« Zamenjava slovenščine za nemščino, tako pravi, »ni odpoved slovenstvu, akt kapitulacije 'manjšinske pisateljice' pred nemško govorečo večino, ampak prej akt emancipacije, jezikovne premestitve. [...] to [nemščina] ni jezik identitete, prvotne izkušnje življenja [...], temveč jezik razlike, ki z razdalje poimenuje bližino, od zunaj tisto najnotranjše.« (Kos 2013: 256, 257.) Ali drugače: ravno ker nemščina ni avtoričina materinščina, ji je omogočila nekakšno distanco do upovedanega, kakor je potrdila tudi sama. Tako vzpostavljena distanca pa je fungirala tudi kot neke vrste varovalka pred patetičnostjo. Kljub takšnim argumentom bi se v avtoričini odločitvi za nemščino vendarle dalo videti zaskrbljujočo odločitev proti slovenščini in s tem tudi proti slovenski (narodni) identiteti. Kaj je res, naj bo prepuščeno odločitvi vsakega posameznika in vsake posameznice. Vsekakor se Haderlap seveda zaveda problema asimilacije. Razširjeno mnenje je bilo, da je dober Korošec samo ta, ki opusti slovenščino,

²³ Vprašanja te vrste bi se dalo aplicirati tudi na judovsko književnost in še zlasti na tista judovska literarna dela, ki niso (bila) napisana v jidišu, ladinu ali sodobni hebrejščini, temveč (kot v primeru besedil Franza Kafke) na primer v nemščini. Problem literarne (ne)umestljivosti teh del (in tudi *Angela pozabe*) v določeno nacionalno književnost, ki izvira iz jezika upovedovanja, pravzaprav opozarja na bolj odprto identiteto manjšinske književnosti.

toda »[v] moji družini to nikoli ni bilo vredno besed, nikoli nisem imela občutka, da bi se morala odločiti, in tako naj bi tudi bilo.«²⁴ (Haderlap v Fischer 2011č: 73.)

Kakor koli že, naj bo slovenski ali nemški roman, za velik odziv v javnosti je bila ključnega pomena zlasti zgodba *Angela pozabe* »o koroških Slovencih in ranah, ki jih je druga svetovna vojna prizadela manjšini.«²⁵ (Fischer 2011b: 2.) Prvoosebna pripovedovalka osvetljuje svoje življenje na skrajnem jugu Avstrije ob meji s Slovenijo. Že v otroštvu se spoznava s tem, kaj je babica doživela v koncentracijskem taborišču Ravensbrück in kaj je oče, takrat še otrok, izkusil pri partizanih. Vse to poleg lastnih travm in dejstva, da je prva leta odraščala enojezično, oblikuje njeno identiteto. Ob odraščanju se zaveda politične teže pravzaprav banalnih odločitev, na primer izbire slovenščine oziroma nemščine, in vse bolj, tudi v umetniškem smislu, spoznava moč jezika. Po študiju se ponovno in bolj razumsko, torej manj emocionalno, posveti babičinemu življenju in celo obišče taborišče Ravensbrück. Vendar ji angel pozabe ne prinese odrešenja – pozabe ni.

Odmevni manjšinski roman je torej roman o glavni junakinji, ki je hkrati tudi prvoosebna pripovedovalka in kot taka po eni strani dopušča vpogled v lastno subjektivnost, v svoj čisto intimni mentalni ter osebostni razvoj od prikupno naivne mlade deklice do študirane intelektualke, po drugi strani pa, kakor je značilno tudi za literarno pričevanje, omogoča spoznavanje zanjo, za njeno družino in širšo okolico pomembnih zgodovinskih dogodkov, ki se med drugim izražajo v obliki travm. Poleg tega informacije iz skromnega življenjepisa Maje Haderlap zadostujejo za enačenje glavne junakinje in pripovedovalke s samo avtorico, na osnovi tega tričlenega identitetnega razmerja pa se zdi povsem upravičena trditev, da gre pri *Angelu pozabe* za avtobiografski roman.

Poleg prvoosebne pripovedovalke, ki jo oče včasih imenuje Mic, torej Maja, kar še dodatno govori v prid temu, da gre za avtobiografski roman, pa so v besedilu pomembne še druge osebe, zato ima delo obenem še biografske poteze. Najprej važno vlogo v življenju male Mic igra predvsem babica, ki jo z otroško iskrenostjo naravnost obožuje. »Brž ko se zgane, sem ji za petami. Moja čebelja matica je, jaz pa sem njen trot. V nosu imam vonj njene obleke, zadah po mleku in dimu, sapo grenkih zelišč, ki se oprijemlje njenega predpasnika. Kaže mi, kako se pleše v krogu, in jaz poplesujem za njo. Svoje drobne korake uravnavam po njenih švedravih, in ko brundam nežno melodijo samih vprašanj, igra ona na bas.« (Haderlap 2012b: 7.) Babica Mitzi je zanjo vse, je njen velik vzor, njena zaveznica. Babica jo tako rekoč

²⁴ »In meiner Familie war das nie ein Thema, ich habe nie das Gefühl gehabt, dass ich mich entscheiden muss, und so soll es ja auch sein.«

²⁵ »über Kärntner Slowenen und die Wunden, die der Zweite Weltkrieg der Minderheit geschlagen hat.«

ukorenini v svetu, »uravnava moj smisel za orientacijo.« (Haderlap 2012b: 87.) V njenem svetu vere, vraževerja in povezanosti z naravo se počuti varno. Tudi, ko se mora izseliti iz skupne spalnice v svojo lastno sobo v novi hiši, se velikokrat vrne k babici, kjer je toplo, kjer ni sama in kjer ji je lepo. Babičina spalnica je tudi »kraj spominov, matična celica, v kateri se na pogled vse utaplja v mlečni vlagi, zaléžena celica, v kateri me pitajo z babičino hranilno tekočino. V tej zarodni celici se, kakor bom spoznala šele leta pozneje, likam in oblikujem.« (Haderlap 2012b: 87.) Je pa to tudi kraj, kjer ji babica pripoveduje o času druge svetovne vojne, kjer z njo deli »tisti dve leti njenega življenja, ki sta jo najgloblje zaznamovali« (Haderlap 2012b: 87). Ne glede na to, da sta se odtujili ena od druge, ko je prvoosebna pripovedovalka začela hoditi v gimnazijo v Celovcu, kljub temu, da babica sredi sedemdesetih let dvajsetega stoletja umre, ko je vnukinja ravno sredi pubertete, in se »[z] zadahom, ki se počasi izgublja iz prazne sobe, [...] tudi babica izgublja iz mene«, pa je babica v večji ali manjši meri prisotna vse do konca knjige.

V življenju prvoosebne pripovedovalke igra, predvsem po babičini smrti, važno vlogo tudi njen oče Zdravko. Ko je bil še otrok, so ga mučili policisti, ker ni hotel izdati svojega očeta partizana, teden pozneje pa je izvedel, da so mu odpeljali mater, in nato doživel še marsikaj hudega pri partizanih. Kot majhna deklica mu prvoosebna pripovedovalka še pomaga v čebelnjaku in tudi tu je čutiti brezpogojno otroško naklonjenost očetu vzorniku. Toda starejša ko je, težavnejši postaja njun odnos, kar je pogojeno z njegovim alkoholizmom, s poskusi samomora in z nenadnimi izbruhi jeze. Pride celo tako daleč, da se igrajo »partizane, kajti oče nam že spet z glasnim vpitjem in z lovsko puško v roki grozi, da nas bo vse postrelil.« (Haderlap 2012b: 71.) Njegovo pijančevanje, vpitje in norenje težko prenaša, vendar ga sčasoma, kljub temu, da oče »[z]aživi dvojno življenje, eno za sosede in drugo za družino« (Haderlap 2012b: 121), začinja jemati tudi v zaščito. Z distanco do doma in s tem, ko sama dozoreva in kot študentka postaja vse bolj samozavestna, ga začinja razumeti, začinja dojemati razloge za njegovo vedenje in ugotavljati, kako mora z njim ravnati, da nad njim lahko dobi kontrolo in ga vodi. To pa ji daje moč ter gotovost, saj postaneta tako rekoč enakovredna in njuno razmerje se zelo izboljša.

Vendar tudi z materjo Karlo nima tako lahkega razmerja. Pride celo do točke, ko se sprašuje, zakaj mama v njej vidi nasprotnico. Zdi se, da je mama že od nekdaj zagrenjena, kar je povezano tudi z dejstvom, da se v zakonu z Zdravkom počuti vklenjeno in nesrečno. A ko je bila prvoosebna pripovedovalka še majhna, sta si bili sorazmerno blizu, tako rekoč lacanovsko eno. Kasneje se Mic bori za njeno ljubezen, »[m]oledujem za njeno priznanje« (Haderlap 2012b: 151), vendar jo mama odriva od sebe in celo sprašuje, zakaj naj bi bila

prijazna do otrok, ko pa tudi do nje nihče ni prijazen. To je nekakšna otročja, maščevalna drža, ampak mama se na kmetiji očitno počuti odvečno, zaradi česar je v teku let otrdela. Hčerki tudi očita, da ima preveč razumevanja za očeta. Slednji pa ni edini razlog za njeno zagrenjenost. Medtem ko sta babica, ko je še živela, in oče velikokrat govorila o svojih vojnih doživetjih, mama nikoli ni imela priložnosti govoriti o sebi. Prav to pa je bil razlog za slab odnos med njo in babico, ki je bil obremenjujoč ne nazadnje tudi za mlado prvoosebno pripovedovalko.

Poleg teh treh romanesknih likov in glavne junakinje pa se pojavi še cela vrsta drugih oseb in družin, ki so deloma predstavljene s kakšno krajšo zgodbo o njihovi usodi med vojno, deloma pa so samo omenjene – med drugim v obliki naštevanja. Zato in zaradi tudi sicer visoke stopnje zavezanosti faktografiji oziroma zunajliterarnemu referencialnemu svetu, kar je vsaj med bralstvom na južnem Koroškem eden izmed razlogov za veliko zanimanje za ta roman, se v okolico Lepene in Železne Kaple vedno spet odpravljajo literarni turisti, ki jih vleče »v kraje, o katerih [Haderlap] pripoveduje v svojem ganljivem avtobiografskem romanu« (Fischer 2011c: 72). Tudi na ta način se kaže, da gre za »[v]elik tekst zoper pozabo«²⁶ (Fischer 2011b: 2), kakor je bilo poudarjeno v medijih, in postavi se vprašanje, ali je *Angel pozabe* mogoče prej zgodovinski dokument kot pa roman. Vendar umetniški prijemi v »nerazburjenem, a neverjetno gostem besedilu«²⁷ (Fischer 2011b: 2), besedilu »z veliko poetično močjo«²⁸ (Fischer 2011c: 81), ne dopuščajo dvoma.

Intimna zgodba je podana s pomočjo pretežno (objektivno)kronološke pripovedi, pri čemer je več kot polovica besedila posvečena otroštvu. Babičina smrt pa kot nekakšna prelomnica požene pripovedni tempo, ki nato pravzaprav konstantno narašča. S tem je ujet in zrcaljen povsem realni življenjski občutek, da se z višjo starostjo vse odvija hitreje, da dnevi, tedni in leta začenjajo bežati mimo nas. Vendar pripoved skoraj od začetka dalje občasno razvezujejo prolepse, predvsem pa pogosti govorni vložki o vojnem času. Slednji ohranjajo vez s pripovedovanim časom, zaradi česar delujejo kot šibkejša analepse, ki vseskozi opozarjajo na povezanost preteklosti in sedanjosti. Šele z grozečo vojno v Sloveniji leta 1991 in z začetkom vojne v Bosni, na Kosovu in na Hrvaškem pride do neposrednega vstopa v preteklost, v čas druge svetovne vojne. S hitrim pripovednim tempom je najprej podana strnjena slika o vojnih grozotah na Koroškem, osebe in skupine ljudi so označene z občnimi imeni, nato sledi krajši razdelek fragmentarne pripovedi s kratkimi povedmi v skorajda

²⁶ »Ein großer Text gegen das Vergessen«

²⁷ »unaufgeregten, aber ungeheuer dichten Text«

²⁸ »von hoher poetischer Kraft«

telegrafskem slogu, vendar ljudje, koroški Slovenci, tu nosijo osebna imena. Prikaz povojnega časa pa znova temelji na splošnejši osvetlitvi usode anonimiziranih ljudi brez imena, a z veliko trpljenja. Preko zgodbe o očetovi preteklosti in usodi družine je ponovno speljan lok v romaneskno sedanost in zgodba se nekoliko bolj umirjeno nadaljuje spet (objektivno)kronološko.

Kljub umirjenosti in nerazburjenosti, ki sta vendarle karakteristični za celotno besedilo, pa roman še zdaleč ni dolgočasen, saj razne negotovosti zaradi nepoudarjenega, a vendarle opaznega nakazovanja prispevajo h grajenju napetosti. Vseskozi se vzpostavljajo slutnje, ki so kakor mimogrede včasih potrjene, včasih pa tudi ne. Kar nekaj časa na primer ni pojasnjeno, kje se zgodba dogaja, potem pa geografski podatki postajajo vse bolj relevantni. To je ne nazadnje povezano tudi z dozorevanjem glavne junakinje, saj se skladno z njim spreminja tudi perspektiva. Ko kmečki svet spoznavamo skozi oči mlade deklice, ki še pije iz stekleničke, so tudi težki, tragični elementi posredovani z lahkotnim humorjem. Od vsega začetka je na primer prisotna (personificirana) smrt, kar z doslednim omenjanjem mraka in teme, redkeje tudi svetlobe, prispeva k elegičnemu vzdušju, značilnemu za celoten roman, prav tako je stalno kakor mimogrede omenjana babičina taboriščna izkušnja, na katero se pozneje osredotoča z nedeljeno pozornostjo, vendar sprva nič od tega ne deluje na kakršen koli način vsiljivo.

Na dan vernih duš postavi na mizo hleb kruha in skodelico mleka za mrtve. Da bojo imeli kaj jesti, ko pridejo ponoči, in da nas bojo pustili pri miru, reče.

Predstavljam si, kako mrtvi jedo z nevidnimi rokami, ampak zjutraj je vse, kakor je bilo. [...] So bili tu, vprašam. Ja, reče babica. Ona bo že vedela, pomislim, blizu si je s smrtjo. Takrat jo je vendar videla, ko ji je vsak dan, slednjo uro gledala v oči. (Haderlap 2012b: 9, 10)

Pripovedovalka odrašča in prvič sama pride v stik s smrtjo, ko neka starejša punca, ki je z njo v ribniku, utone. Težijo jo očetovi izbruhi agresije. Pod nekakšno prisilo mora zapustiti domačo kmetijo, ker naj bi se šolala v Slovenski gimnaziji v oddaljenem Celovcu, medtem pa ji umre ljubljena babica. Skratka, sesuva in podira se njen otroški svet varnosti in harmonije, zato se vse bolj zapira vase, s tem pa začne pripovedovati bolj realistično, trezno, na mesto lahkotnega humorja polagoma stopi ironija, ki se je poslužuje tudi ob svojem slikanju zgodovine. »Nihče v tej deželi blaženega licemerstva ni z dobrodošlico pozdravil nacistov, nihče ni hrepenel po velikonemškem rajhu, nihče si ni umazal rok, nihče ni deloval

za 'končno rešitev', samo majčkeno sodeloval, malce streljal z drugimi, malce somoril, majčkeno zaplinjal z drugimi, ampak to ne šteje, nič ne šteje.« (Haderlap 2012b: 183.)

Ob odraščanju in dozorevanju pa pomembno vlogo pri spremembi perspektive igra tudi geografsko premikanje, ki ga pripovedovalka doživlja kot časovno potovanje.

Potovanja med Dunajem in domačim krajem se razvijajo v ekspedicije skozi čas, v vožnje skozi različna obdobja in različne zgodovine, ki obstajajo druga ob drugi. Kolikor bližje sem domačemu kraju, toliko jasneje čutim, da potujem v preteklost, in kolikor bolj se oddaljujem od njega, toliko hitreje stečejo ure in dnevi. V tem semtertjačenju gledam nase kakor na vrženo skozi čase, padlo iz prihodnosti ali z zamudo dospelo. (Haderlap 2012b: 137)

V takšni nestanovitnosti se čedalje bolj odtuja od domačega kraja, »[p]okrajina mojega otroštva me kljub prizadevanjem, da bi se ji približala, bega in speljuje na krivo pot« (Haderlap 2012b: 143), jo zavaja in zanjo ni več dosegljiva. Približno ob istem času opazi, da se slovenščina v njenih besedilih umika nemščini. »Užaljena je odvihrala, lepotica, sita mojega skakanja čez plot, pomislim« (Haderlap 2012b: 170), ko opazi spremembo – kljub temu le nekoliko pozneje poudari, da pa slovenščine vendarle ne pozabi in ne zataji. K razdalji od rodnega kraja in njegovih ljudi vsekakor prispeva tudi njeno pisanje ter intelektualno izpopolnjevanje, saj različen odnos do knjig oziroma literature, v kateri vsak išče zase pomembne resnice, še dodatno razkriva kontrast med pripovedovalko in staršema. S to naraščajočo distanco pa postaja drugačna tudi karakterizacija, kar se najbolj kaže prav ob očetovem liku. Vzporedno z njenim odraščanjem je upodobljen najprej kot človek, na katerega se je mogoče zanašati, nato kot tiran in nasilen alkoholik, nazadnje pa kot nebogljen moški, ki se lomi in propada spričo svojih hudih izkušenj v otroštvu.

Analogno se skozi besedilo modificira tudi romaneskno razpoloženje – ki je sicer vseskozi otožno – saj naivni otroški optimizem, ki ga je nekaj čutiti še na začetku knjige, že zgodaj začenja stopati v ozadje in prepušča mesto vse bolj pesimističnemu vzdušju.

Zdaj pa je gozdič izgubil svojo zaupljivo bližino. Pridružil se je velikemu gozdu in se spremenil v zeleno morje, polno koničastih igel in ošiljenih lusk, z zibajočim se, podivjanim podrastjem iz surove skorje. Brž ko pogledam skozi okno v spalnici, se mi gozd domala zarije v oči ali pa s svojo rebričasto in nazobčano površino preži name za travnikom. Nekega dne bo, se bojim, prestopil svoj breg, prerastel gozdno mejo, preplaval bo naše misli (Haderlap 2012b: 56),

kakor že zaseda misli nekaterih ljudi v okolici. Neprijaznost, neprijetnost, grobost in nevarnost koničastih igel, ošiljenih lusk, surove skorje, nazobčane površine in tudi gozda samega naravnost butajo v oči. Spremljajo nezadržno izginjanje varnega otroštva in nakazujejo, da ga bo vse bolj nadomeščala surova resničnost z bolečinami, travmami in trpljenjem nasploh. Podobno deluje tudi prikaz rušenja stare hiše in grajenje nove, ko je staro dobro zamenjano za slabo novo.

Kljub takšnemu elegičnemu razpoloženju ali ravno zaradi njega pa je v romanu moč zaslediti živo, razgibano opisovanje, direkten in hkrati metaforično bogat jezik, kakor je razvidno tudi iz dosedanjih navedkov. Prav tako razgibana je tudi raba različnih slovničnih časov in naklonov, saj pravzaprav ni oblike, ki se ne bi pojavila. Kadar romaneskni liki govorijo med sabo, so njihove izjave s pomočjo polpremega govora podane praviloma v pretekliku ali enostavnem pretekliku; kadar pripovedovalka njihove misli povzema, pa se poslužuje različnih oblik konjunktiva, s čimer med drugim najbrž nakazuje tudi nezanesljivost spomina in opozarja na subjektivni značaj narativnega podajanja preteklih dogodkov ter literarne predelave ustne zgodovine. Nekajkrat se sicer pojavi prihodnjik, toda pripovedni čas je v pretežni meri sedanjik, za katerega se zdi, da naj bi z nekakšno potencirano aktualnostjo bralstvu še bolj približal zgodbo in tako tudi nekoliko pripomogel k napetosti.

Morda največjo napetost (in negotovost) – ob uporabi sedanjika kot pripovednega časa, ob postopnem grajenju zapletenih medosebnih odnosov ter poleg stalno prisotne pretežno personificirane smrti, ki jo Haderlap kot enega glavnih motivov stalno preigrava – pa ustvarja ravno naslovna metafora, saj se skozi tekst vedno spet pojavljajo različni angeli, vendar nikoli sam angel pozabe. Nanj je treba čakati do predzadnje strani. Ta angel »izvira iz judovske mitologije. [...] novorojenčke poljubi, s tem pa jim omogoči življenje, ki ni obremenjeno z zgodbami prednikov.« (Forstnerič Hajnšek 2012: 10.) Vendar prvoosebna pripovedovalka pride do zaključka, da je angel pozabe »najbrž pozabil izbrisati iz mojega spomina sledove preteklosti. Vodil me je skozi morje, po katerem so plavali drobci in ostanki. Moje stavke je lučal ob plavajoče črepinje in razbitine, da se tam ranijo, da se nabrusijo. Dokončno je snel podobici angelov znad moje otroške postelje. Nikoli mi ta angel ne bo stopil pred oči. Ne bo se utelesil. Izginil bo v knjigah. Postal bo zgodba.« (Haderlap 2012b: 210.) Kolektivni in osebni spomin ji – tako kot tudi drugim – ne dajeta miru, zgodovina in zgodbe so vseprisotne in delujejo tudi še v potomcih ljudi, ki so doživeli vojne grozote. Sila spomina je prevelika, ne dopušča pozabe in odrešenja ni, zato je potrebno za premagovanje kolektivnih in individualnih travm o svojem bremenu govoriti, pripovedovati – to pa je v tekstu, ki »noče

biti za vsako ceno inovativen«²⁹ (Gstättner 2011: 41), a kljub temu prepričuje s poetično močjo, storila tudi Maja Haderlap.

Dih, jezero, ljubezen

Naj sedaj na kratko predstavim tudi romane *Zaziban dih*, *Vila ob jezeru* in *Glej geslo: ljubezen*, njihove avtorico in avtorja ter manjšine, iz katerih le-ti izhajajo, kar bo služilo kot izhodišče za kasnejšo tematološko analizo in primerjavo omenjenih del.

Herta Müller je pripadnica nemške manjšine v Romuniji. Del manjšine se je na tamkajšnjem območju naselil že v 12. stoletju, del pa pozneje, v 18. stoletju. Romunija je sicer etnično in narodno zelo raznolika država, zaradi česar vlada visoka stopnja tolerance, vendar so Nemci tam po drugi svetovni vojni doživeli hudo diskriminacijo, pogojeno predvsem z dejstvom, da je velik del nemškega prebivalstva podpiral politiko tretjega rajha, da so se mnogi borili tudi v bojnih enotah SS ter v nemški armadi in da je bila vsej manjšini zato pripisana kolektivna krivda oziroma da se je vzpostavilo enačenje nemške manjšinske identitete z nacizmom. Sovjetska zveza se jim je maščevala tako, da je bilo januarja 1945 okoli 75 000 dela zmožnih nemških žensk in moških deportiranih v sovjetska delovna taborišča. Manj kot polovica se je vrnila v domačo Romunijo, kjer pa se je pravna, politična in gospodarska diskriminacija nadaljevala. Asimilacijski pritiski so se še bolj okrepili, ko je Ceaușescu proklamiral končni cilj homogenizacije manjšin. Dolga leta je bilo pripadnikom in pripadnicam manjšine prepovedano zapustiti državo, ko pa so se meje vsaj sporadično odpirale, so mnogi, tudi zaradi delovanja tajne službe Securitate, začeli zapuščati državo. Množično izseljevanje predvsem v Nemčijo pa se ni končalo niti po padcu Ceaușesca (Gabanyi 1994: 235–241).

Zaradi težav s Securitate se je leta 1987 v Berlin preselila tudi Herta Müller. Avtorica se je rodila leta 1953 v okraju Temišvar. V sedemdesetih letih je sodelovala v literarni skupini, ki so jo v Temišvaru ustanovili nemško pišoči študentje, leta 1982 pa je izdala svojo prvo zbirko z naslovom *Nižave*. Odtlej je napisala že vrsto del, v katerih večinoma tematizira romunsko politično diktaturo. Njeno (po)etično merilo je »soodvisnost literature in življenja«, zato ne preseneča, da gre pri njenih delih za »poetično prozo, [v kateri] poudarjena estetska komponenta ne oslabi spoznavne in etične vrednosti literature.« (Černe 2002: 151, 158.) Leta 2009, ko je med drugim dobila Nobelovo nagrado za književnost, je izšel njen roman *Zaziban dih*, ki tematizira deportacije romunskih Nemcev in Nemk leta 1945 ter taboriščno izkušnjo.

²⁹ »nicht um jeden Preis innovativ [...] sein will«

V zgodbi Leopold Auberg, star 17 let, čaka na naznanjeno deportacijo. Iz zbirališča pripadnike in pripadnice nemške manjšine z vlakom odpeljejo v delovno taborišče v Sovjetski zvezi. Taboriščno življenje določajo delo, lakota, smrt, rane, bolezni, egoizem in trpljenje nasploh. Po petih letih se Leo vrne domov, kjer pa se ne more več dobro integrirati – predtaboriščno življenje je izničeno. Poroči se, iz strahu pred ponovno deportacijo pa zbeži v Avstrijo, toda travm se tudi tu ne more znebiti.

Soodvisnost literature in (manjšinskega) življenja z vso svojo tragiko in travmami je značilna tudi za literarna dela Borisa Pahorja, pripadnika slovenske manjšine v Italiji. Slovani so se na tamkajšnjem področju naselili v času od 6. do 8. stoletja. Nekaj stoletij so bili kakor ostali deli poznejšega slovenskega naroda pod oblastjo Habsburžanov, nato pa so bili v teku združitve Italije v 19. stoletju in po koncu prve svetovne vojne ti kraji priključeni Italiji. Leta 1920 so italijanski fašisti požgali slovenski Narodni dom v Trstu, v času, ko je bil v Italiji fašizem na oblasti (1922–1943), pa sta se začela etnično čiščenje ter huda raznarodovalna politika, saj je bila med drugim prepovedana raba slovenščine v javnosti, poitalijančena so bila osebna imena, številni Slovenci pa so bili prisilno premeščeni v notranjost države (Kaučič-Baša 2007: 197, 200). »Od 42 smrtnih obsodb, ki jih je med leti 1927 in 1943 izreklo posebno fašistično sodišče v vsej Italiji, jih je bilo 33 izrečenih pripadnikom slovenske in hrvaške manjšine.« (Kaučič-Baša 2007: 197.) V času druge svetovne vojne so nekateri pripadniki in pripadnice manjšine sodelovali v osvobodilnem gibanju, mnogi so bili vpoklicani v italijansko vojsko, drugi so bili zavoljo zaščite italijanske države aretirani, tako kot drugi Slovenci pa so bili primorski Slovenci internirani tudi v koncentracijska taborišča (Borak idr. 2005: 550–552, 785). Po drugi svetovni vojni so bila razna vprašanja v zvezi s slovensko manjšino dalj časa nerešena, konec koncev pa je Trst z okolico pripadel Italiji. Še danes je mogoče zaznati, da mnogi Italijani in Italijanke do pripadnikov ter pripadnic slovenske manjšine in številni Slovenci ter Slovenke v Italiji do svojih nemanjšinskih sodržavljanov gojijo predsodke, vendar je tudi tu, tako kot na Koroškem, v zadnjem času opaziti popuščanje napetosti.

Priča prej omenjenemu požigu Narodnega doma v Trstu je bil tudi mali Boris Pahor, rojen leta 1913. Že zgodaj je torej doživljal zatiranje slovenske manjšine in to tako kot Haderlap in Müller tematiziral v svojih delih. Tako kot mnogi drugi pripadniki slovenske manjšine je bil nekaj časa (med drugim v Lombardiji) vojak italijanske vojske, ko je Italija leta 1943 kapitulirala, pa je začel sodelovati z osvobodilnim gibanjem v Trstu. Aretiral ga je gestapo, nakar je do konca druge svetovne vojne prestal kar nekaj koncentracijskih taborišč. Leta 1948 je izšla njegova prva knjiga, vendar je objavljal tudi že pred vojno (Hergold 1997:

195–199). Do danes je izdal že več kot 30 knjig in prejel mnoge nagrade, med njimi veliko Prešernovo nagrado za življenjsko delo in red viteza Legije časti, kar je najvišje francosko državno odlikovanje (N. N. 2007). V celotnem opusu, za katerega sta značilna predvsem zgodovinski verizem in realistična pripoved, se posveča pripadnikom in pripadnicam tržaške manjšine. Tako kot za Müller velja tudi zanj, da v svojih delih posebno pozornost posveča etični komponenti (Hergold 1997: 195–206).

Svoj drugi roman *Vila ob jezeru*, v katerem ljubezenska zgodba služi kot okvir za obračun s preteklostjo in ki ga je nagradilo Društvo slovenskih pisateljev, je objavil leta 1955. V njem se arhitekt Mirko Godina tri leta po koncu druge svetovne vojne vrne na Gardsko jezero, kjer je bil do septembra 1943 vojak italijanske vojske. Med tridnevnim dopustom tržaški Slovenec hitro začne odkrivati malenkosti, ki jih kot vojak nikoli ni opazil. Proti pričakovanjem se zaljubi v gostilničarkino hčerko Luciano, mlado žensko, ki je bila vzgojena čislati Mussolinija. Vendar nekdanji taboriščnik Godina namiguje na grozote, ki jih je duce vsaj posredno zakrivil, in Luciano dokončno spreobrne s pomočjo obnove zgodbe Thomasa Manna o hipnotizerju. Njuno kratko ljubezensko razmerje je sicer polno težav in neskladij, a se do njegovega odhoda med njima (vsaj tako se zdi) vzpostavi harmonija.

Močno etično noto, čeprav morda kompleksnejše razdelano kot pri Pahorju, je mogoče zaslediti tudi v delih izraelskega pisatelja Davida Grossmana. Izraelska država, edina, kjer Judje tvorijo večino, je bila ustanovljena tri leta po koncu druge svetovne vojne in šoe, potem ko je judovski narod – tako kot povečini še zdaj – skozi stoletja živel v diaspori. Pripadniki in pripadnice razdrobljenega naroda brez lastne države so bili kot manjšina povsod in vedno spet podvrženi diskriminaciji ter pogromom. Predsodki do njih so se obdržali skozi stoletja in bili potencirani do nepredstavljenih razsežnosti v času dvajsetih in tridesetih let dvajsetega stoletja, ko se je v Nemčiji krepil in nato zavladal nacizem. V tem času so Judje postali grešni kozli za vse, na podlagi antisemitske propagande in manipulacije so jih Hitlerjevi pristaši in pristašnje začeli dojemati kot ne-ljudi. Tako so vodilni nacisti povsem »legitimno« pripravili »končno rešitev«. V koncentracijskih taboriščih je bilo pobitih okoli šest milijonov Judov, številni preživeli pa so se do smrti borili, ali se borijo še zdaj, s posledicami doživetih travm. Po koncu druge svetovne vojne so množično zapuščali srednjo Evropo in se večinoma izselili v ZDA ter v Palestino. Na tem področju so se leta 1948 uresničile sionistične aspiracije po ustanovitvi neodvisne domovine (Unterman 2001: 254), s tem pa so se začele tudi težave s tam živečimi Palestinci. Oboroženi konflikti trajajo do današnjih dni, zato, kot pravi Grossman, »[v]eč kot polovica Izraelcev priznava, da bi tod morali obstajati dve državi: izraelska in palestinska.« (Soban 2010: 19.) Edino tako naj bi se namreč lahko vzpostavil mir.

David Grossman, sin judovskega očeta s Poljske in jeruzalemske matere, se je leta 1954 rodil v Jeruzalemu. Po študiju je delal kot dopisnik in voditelj na radiu, nato pa »se je posvetil literaturi in napisal vrsto odmevnih del« (Soban 2010: 17), med drugim tudi romane, ter prejel že nekaj izraelskih in mednarodnih književnih nagrad (Jelinčič Boeta 2010: 8). V reportažnem delu *Rumeni veter* je opisal brutalnosti izraelske okupacije palestinskih ozemelj in s tem šokiral izraelsko ter svetovno javnost (Soban 2010: 17), dejaven pa je tudi v mirovnem gibanju in zagovarja dialog s Palestinci. V svojem delu se posveča boju proti pozabi, zamolčevanju, slepoti za realnost in odsotnosti komunikacije (Isenschmid 1994: 101). Z namenom prikazati »čim več človeških vidikov, razsežnosti in posledic uporablja veliko število različnih pisateljskih prijemov, še posebno pogosto menjavanje pripovedovalcev, različne perspektive in različne jezikovne sloge« (Jelinčič Boeta 2010: 8), tuje pa mu ni niti vpletanje fantastičnih elementov v sicer realistične pripovedi.

Vse to velja tudi za njegov drugi roman *Glej geslo: ljubezen*, ki je izšel leta 1986. V njem Momik leta 1959 kot deček spozna dedka Anšla. Začne se seznanjati z zgodovino svojega ljudstva in izve za grozote nacizma. Na osnovi pičlih informacij, ki jih kot otrok še ne razume, si dogajanje v »Deželi Tam« razlaga na svoj način in želi premagati »nacistično zver«, da bi s tem starše, dedka in druge odrešil njihovih travm. Kot odrasel moški se seznanj z zgodbo Bruna Schulza, ki močno vpliva na njegovo življenje. Nacizem in njegove posledice so v centru Momikovega zanimanja in preko Bruna se začne intenzivneje ukvarjati tudi s svojim dedkom. Sam se naredi za medij, preko katerega dedek pripoveduje tako svojo zgodbo kot tudi izmišljeno zgodbo o Kaziku, ki mu kljub njegovemu kratkemu življenju ni bilo mogoče prikriti obstoja vojne in vojnih grozot.

Tako kot mali Šlomo »Momik« Neumann tudi David Grossman sam od svojih staršev in od ljudi v okolici dolgo ni izvedel nič o tem, kaj se je zgodilo v Deželi Tam – torej o holokavstu nad Judi. Tudi Grossman si ni znal predstavljati, kaj odrasle tako teži, zato se je bil domala primoran na detektivski način dokopati do informacij, in kakor Momik tudi on, kot je dejal v nekem intervjuju, ko je videl grozljive fotografije, ni mogel in ni hotel verjeti, »da se je kaj tako strašnega v resnici lahko zgodilo.« (Soban 2010: 17.) Podobno kot Momik se je Grossman kot odrasel moški zapisal raziskovanju zgodovine in sedanosti judovskega ljudstva. Kljub fantastičnim prvinam – v drugem poglavju na primer Bruno Schulz kot losos plava skozi morje, v tretjem poglavju Obersturmbannführer Neigel, čeprav to večkrat poskusi, dedka Anšla ne uspe ubiti – in kljub deloma ne-prvoosebneemu pripovedovalcu je torej vendarle upravičena trditev, da roman *Glej geslo: ljubezen* nosi avtobiografske poteze. Isto velja za *Vilo ob jezeru*, kjer je pripovedovalec sicer personalni tretjeosebni, a je glavni junak

Godina tako kakor Pahor nekdanji vojak italijanske vojske in nekdanji taboriščnik. Drugače pa je v primeru *Zazibanega diha*. Müller se je ob pisanju tega romana, kakor je zapisala v sklepnih besedi, opirala na ustnozgodovinske pričevanjske vire, torej na pogovore z nekdanjimi deportiranci, in na podatke, ki jih je dobivala v pogovorih z nekdanjim internirancem in prijateljem Oskarjem Pastiorjem, na podlagi tega, da je glavnemu junaku, ki je hkrati prvoosebni pripovedovalec, ime Leo in je očitno fiktivne narave, pa se da sklepati, da je pisateljica pripovedno posebila različne življenjske usode, jih združila v eno ter ustvarila nekakšno kontaminirano, izposojeno avtobiografijo, ki pa vendarle deluje zelo avtentična. Medtem ko gre v primeru *Angela pozabe* nedvomno za avtobiografski roman, je delež avtobiografskosti pri ostalih treh romanih precej nižji in od *Zazibanega diha* preko *Vile ob jezeru* do Grossmanovega dela upada v prid fiktivnosti in fantastičnosti.

Če gre pri romanu koroškoslovenske avtorice za literarno pričevanje, je kaj takega, na osnovi dejstva, da vsaj temelji na ustni zgodovini, pogojno mogoče trditi le še za fingiran avtobiografski roman *Zaziban dih*. V primeru Pahorjevega besedila se zdi, da je na delu nekakšna poetika molka in da je avtorjeva izkušnja druge svetovne vojne ter njenih grozot, čeprav ne eksplicirana, vendarle vseskozi nekako podtalno prisotna. Toda ta roman spričo zaokrožene zgodbe, personalnega tretjeosebnega pripovedovalca in fiktivnega junaka, predvsem pa zaradi dejansko neobstoječega pripovedovanja o izkušnjah kljub avtobiografskim prvinam in vendarle prisotnim refleksijam o posledicah taboriščnega časa ne more obveljati za literarno pričevanje. Tudi za *Glej geslo: ljubezen* bi bilo kaj takega težko trditi, četudi je eno izmed štirih poglavij v celoti posvečeno taboriščni izkušnji in posamezni odlomki povsem realistično podajajo grozljivo dogajanje v od nacistov ustvarjenem peklu, saj pripovedovalec v komentarjih sam poudarja, da dedka v svoje namene pošilja nazaj v taborišče, da dedek govori v njem, da z dedkom skupaj pripovedujeta njegovo zgodbo, da jo on soustvarja in da je pravzaprav sam del te zgodbe, zato tudi dedek, kadar mu je v premem govoru dana beseda, nagovarja prav njega, Momika. Ne glede na takšne razločke med posameznimi romani pa sta etična in spoznavna funkcija poleg estetske (ta je zaradi jezikovno-slogovne nedodelanosti in občasne patetike nekoliko manj izrazita samo v *Vili ob jezeru*) v vseh štirih delih na zelo visoki ravni.

Tako kot stopnja pričevanjskosti, avtobiografskosti oziroma fikcijskosti in tipi pripovedovalcev ter pripovedovalke se razlikujejo tudi druge besedilne značilnosti obravnavanih romanov. *Zaziban dih* glede metaforično obloženega postopnega slikanja posameznih sekvenc in dezobjektivirane kronološkosti – ki pa je vezana samo na predstavitev petletnega taboriščnega časa, saj po Leovi vrnitvi domov pripoved teče objektivneje

kronološko – nekoliko spominja na Pahorjevo *Nekropolo*. Toda medtem ko pripovedovalec v *Nekropoli* nenehno z vsemi razpoložljivimi sredstvi slika tragiko taboriščne realnosti, Leo deportacijo sprva še mladostniško naivno prikazuje kot možnost doživetja. V taborišču pa se spričo vseprisotne lakote ter smrti zelo hitro spremeni in njegova pripoved, včasih prekinjena tudi s spomini na predtaboriščni čas, privzema poteze prehitro pridobljene zrelosti, starosti. Osredotočenost na posamezne predmete in druge malenkosti iz taboriščnega sveta ter hkratna nepomembnost »makro-dogodkov« odsevata zaščitni mehanizem pred nebogljenostjo ter smrtjo znotraj krute resničnosti in tudi fragmentarnost od travme prizadetega spomina. Isto funkcijo imajo občasni direktni, vulgarni izrazi kot na primer »poscan«, »kozlati«, »crkniti«, ki so potemtakem povsem v skladu z za preživetje nujno otopelostjo oziroma otrdelostjo pripovedovalca. Kljub temu pripoved v celoti še zdaleč ni vulgarna, saj je taboriščni vsakdan prikazan s pomočjo kratkih poglavij, ki deloma delujejo kot zgodbo zaustavljajoče pesmi v prozi, v katerih se avtorica, ustvarjajoč žalobno atmosfero, poigrava s ponavljajočimi se motivi. Slednji so povezani predvsem z adaptiranimi ruskimi besedami in s številnimi samosvojimi metaforičnimi oznakami, kot so »gugalnica diha«, »angel lakote«, »kapljicasrečepreveč«, »taboriščna sreča« ter »kruh vdratih lic«, ki prispevajo k poetično-surovemu jeziku. Takšno jezikovno podobo prav tako soustvarjajo kratki dialogi oziroma posamezne izjave v polpremем govoru ter sorazmerno kratke in enostavne povedi. Nekakšen pridih enostavnosti vzpostavlja tudi delno pojavljanje sedanjika kot pripovednega časa, ki pa se, drugače kot v romanu *Angel pozabe*, brez razpoznavnih razlogov izmenjuje s preteklikom oziroma enostavnim preteklikom. Nemara najbolj nenavadna značilnost tega romana pa je, da navkljub navzočnosti vprašanj v celotnem besedilu – z izjemo enega leksikaliziranega – ni niti enega vprašaja, kar morda nakazuje, da je pravzaprav ves tekst eno veliko vprašanje: zakaj (jaz) in hkrati kako (bi to lahko kdor koli razumel)? Z vsem tem je negotovost in z njo povezana napetost grajena preko meja posameznih poglavij, vendar se Müller bolj kot koroškoslovenska avtorica poslužuje tehnike suspenza še znotraj posamičnih, nekoliko daljših poglavij. Podobno kot v *Angelu pozabe* pa pripovedovalec tudi v *Zazibanem dihu* od časa do časa s kakšnim komentarjem vzpostavi povezavo s časom pripovedovanja, kar med drugim prispeva k že tako visoki stopnji (navidezne) avtentičnosti.

Najbolj raznolika se kljub vsemu temu vendarle zdi pripoved v romanu *Glej geslo: ljubezen*, ki je v skladu z zgodbo razdeljena na štiri različne dele. V prvem delu tretjeosebni pripovedovalec veristično pripoveduje o Momiku kot devetletnem fantu, kar zato, ker sledi njegovi otroški nerazgledanosti in omejeni, morda celo nekoliko avtistični perspektivi, deluje prikupno humorno. V drugem delu se kot pripovedovalca izmenjujeta medtem že odrasli

Momik in morje, ki v obliki razpotegnjenega dialoga na novo pišeta življenjepis poljskega judovskega pisatelja Bruna Schulza in mu, drugače kot realna zgodovinska usoda, dovolita zbežati pred nacisti in živeti med lososi – slednji naj bi, zato ker se pred smrtjo vrnejo na kraj, kjer so bili rojeni, kakor naj bi pojasnil pisatelj sam, imeli nekaj judovskega (Steinert 1991: 98). Zlasti pripoved morja, ki ga Momik dojema kot žensko, je zelo poetična, neoprijemljivo nekonkretna, zaradi česar Momikova pretežno realistična pripoved polna negotovosti o zakonu, aferi, otroku, Brunu, Anšlu, strahovih ter še čem v kontrastu deluje še bolj pretresljiva. Medtem ko je prvo poglavje – že polno hebrejskih in jidiš izrazov ter besednih zvez, ki tudi kasneje v tekstu praviloma ne umanjajo – bolj pod vplivom judovske pripovedne tradicije, pa drugo poglavje, ki je edino brez tujih izrazov, s spremembami perspektive, z analogijami in pripovednimi refleksijami kaže značilnosti evropske tradicije pripovedovanja (Steinert 1991: 98). Deloma tu pride tudi do opuščanja ločil, kar nekoliko pospeši sicer zložen pripovedni tempo. V tretjem poglavju je izvršen skok v čas druge svetovne vojne. Momik, preko pripovedi povezan z Anšlom, ob dedkovih avtorizacijah in dvomih prikazuje njegov čas v koncentracijskem taborišču. Grossman v tem poglavju adaptira arabsko pripovedno tradicijo, saj se poslužuje znanega motiva Šeherezade, a ga hkrati obrne, saj Anšel Obersturmbannführerju Neiglu zgodbe o Kaziku ne pripoveduje zato, da bi si s tem podaljševal življenje, temveč zato, da bi ga Neigel za dobro zgodbo vsak dan nagradil s po enim poskusom uboja – ob tem je treba imeti v mislih razširjeno mnenje, da je preživetje holokavsta večja kazen kot smrt (Steinert 1991: 98). Četrto poglavje je urejeno kot enciklopedija in v funkciji nadaljevanja, povezovanja in dopolnjevanja prejšnjih treh delov nekronološko ter fragmentarno dograjuje zgodbo. Ob tem se poigrava z bralstvom, saj na primer prav pod naslovnim geslom ne najdemo nobene razlage, temveč zgolj preusmeritev h geslu »seks«. Na pomenu pa takšnim ludističnim potezam navkljub pridobi lik Kazika, ki naj bi v roku 24 ur zaradi pospešenega staranja dopolnil celo človeško življenje. Kljub že tako kratkemu življenju mu ni bilo prihranjeno izvedeti za vojno in vojne grozote, zato s pomočjo drugih iz obupa in razočaranja nad svetom naredi samomor – v tem je razpoznavna jasna pacifistična nota tega romana. Znotraj takšne etične drže pa delo *Glej geslo: ljubezen*, polno vrzeli in medbesedilnih navezav, dopušča mnoga različna branja.

Vsi trije romani, ki sem jih do sedaj osvetlila nekoliko natančneje, obravnavajo daljše časovno obdobje, *Vila ob jezeru* pa je omejena na zgolj tri dni. Zato je Mirko Godina edini glavni junak, ki se v teku zgodbe ne razvija, s tem pa ostaja statična tudi sorazmerno optimistična perspektiva. Godina se namreč – drugače kakor Kazik, čeprav je sam doživel, za kar je slednji samo izvedel – razočaranju nad svetom noče vdati in se z željo po gradnji nove

vasi oziroma novega nasploh, predvsem pa z ljubeznijo, erotiko, neizmernim vitalizmom in nekakšno utopično vero v dobro sveta in ljudi oklepa življenja. S tem se *Vila ob jezeru* jasno razlikuje od *Zazibanega diha* in Grossmanovega romana, za katera je, kakor tudi za *Angela pozabe*, ne glede na humor in ironijo, značilno pretežno zadušljivo, elegično razpoloženje. Kljub v ozadju prisotni temačnosti, ki jo evocirajo namigi na vojne izkušnje, ali ravno zaradi nje pa takšno pozitivno razpoloženje v strogo grajeni pripovedi, ki z analepsami, a brez opaznejših proleps v enakomernem pripovednem tempu prikazuje tri dni v Mirkovem in Lucianinem življenju, samo na prvi pogled pripelje do enoumnega pozitivnega razpleta. Predvsem rastlinska simbolika – ki spričo siceršnje jezikovno-slogovne neinovativnosti nekoliko izstopa – ob stalnih vremenskih spremembah in nenehnem pojavljanju vile, v kateri je nekaj časa bival Mussolini, prispeva k vzbujanju dvomov v navidezno harmonijo med ljubezenskim parom. Tako pomaranče in limone prispevajo k pozitivnemu razpoloženju, ko pa je vzdušje sicer še dobro, pogostejše pojavljanje cipres že napoveduje spor, začasno odtujitev in tujost med slovenskim arhitektom in italijansko delavko, ki še tri leta po koncu druge svetovne vojne zagovarja ter opravičuje Mussolinija. Čeprav tekom zgodbe privzame drugačno stališče in se celo znebi ducejeve fotografije, ki jo je imela v sobi, in čeprav se dogovarjata za ponovno snidenje, med drugim odsotnost citrusov v zadnjem poglavju ter Mirkova misel, da je nekje pod kraško planoto zaliv, ki zvesto čaka nanj, nakazujeta, da je bila vez med njima pregloboko zamajana, da bi v njunem odnosu lahko zavladalo takšno vzdušje kot pred odtujitvijo. Po drugi strani pa sta drugi in tretji dan tako rekoč v znamenju sonca, kar bi skupaj z dejstvom, da je Luciana spremenila svoje stališče, lahko kazalo na to, da končna harmonija med njima vendarle ni samo navidezna.

Angel pozabe in *Glej geslo: ljubezen* ne premoreta toliko vsaj potencialno možnega optimizma. V Leovem življenju pa o kakršni koli spravi s svetom sploh ni sledu. Preveč ga še v visoki starosti, 60 let po ujetništvu, obvladujeta angel lakote in gugalnica diha. Dih spričo izkušenj, predvsem spričo izkušnje lakote in z njo povezane slabotnosti, ne uspe biti miren in se ziba. V taborišču popolna fizična onemoglost ni dovoljevala umirjenega dihanja, v času pripovedovanja pa psihična onemoglost ziba dih, saj angel lakote, ki ga je povsem preprosto mogoče razumeti kot posebljeno lakoto, tako kakor angel pozabe, ki je pozabil odrešiti Mic, ne dopušča zaželenih pozab in s tem neobremenjenega življenja.

Manjšina, identiteta in travme v slovenskem in svetovnem romanu

Sedaj sem že nekajkrat poudarila, da so Haderlap, Müller, Pahor in Grossman po poreklu pripadnici in pripadnika manjšin, izpostavila pa sem tudi, da se to kaže v njihovih romanih – toda kako? Naj bo doslej povedano v pomoč pri razumevanju nadaljnjega razpravljanja.

Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu

V *Angelu pozabe* Maja Haderlap ob primeru treh generacij ene družine, svoje družine, prikazuje polpreteklo zgodovino oziroma problematiko slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem. Ker je roman avtobiografski in avtorica torej izhaja iz sebe ter svojega lastnega življenja v tej družini in širši okolici, je glavnina teksta seveda posvečena času, ki ga je sama doživela. Kot bralci in bralke vstopamo v njen otroški svet na kmetiji nedaleč od meje med Avstrijo in takratno Jugoslavijo približno v sredini šestdesetih let dvajsetega stoletja. To je čas črne kuhinje, ilovnatih tal v shrambi, belo-sive plesni na marmeladi in »slamnjač, napolnjenih s suhim listjem koruze« (Haderlap 2012b: 7), čas, ko še ni samoumevno imeti hladilnik in televizor v hiši. Že takrat pa se majhna Mic, čeprav z otroško nevednostjo o svetu, preko babičinih opazk in razkritij seznanja z njenimi doživetji iz (pred)vojnega časa, jih tako rekoč vsrkava s stekleničko. Babičina doživetja pa niso samo babičina, temveč hkrati prav tako doživetja mnogih drugih pripadnikov, predvsem pa pripadnic koroških Slovencev. Mic je še premajhna, da bi razumela, kaj ji babica pripoveduje, zato si babičin kozmos krompirjevih olupkov in smrti v taborišču razlaga po svoje. Tako na primer ve, da si je babica blizu s smrtjo, ker jo je takrat videla, »ko ji je vsak dan, slednjo uro gledala v oči« (Haderlap 2012b: 10), s tem pa smrt dobi poteze skorajda prijaznega starega znanca. Hkrati pa je tudi jasno, da se je (bilo) treba pred smrtjo in mrtvimi zaščititi, »da nas bojo pustili pri miru« (Haderlap 2012b: 9).

Podobno tudi Grossmanov Momik proti koncu petdesetih let dvajsetega stoletja polagoma spoznava, da so odrasli ljudje v njegovi okolici tam, od koder so prišli, doživeli nekaj nenavadnega. Iz pripovedi na primer že ve, da naj bi Anšel, mlajši brat babice Henny, »umrl pri nacistih, naj bo izbrisano njihovo ime in spomin« in da »se temu, ki pride od **Tam**, pač ne more zgoditi nič.« (Grossman 2010: 6, 10.) Ve tudi, da je o Deželi Tam »prepovedano preveč govoriti in je dovoljeno samo misliti nanjo v srcu in vzdihniti z nekakšnim dolgim krehcem, oojjjjj, tako to vsi počnejo« (Grossman 2010: 15), zato je še kako presenečen, ko starčki iz njihove ulice ob nenehno blebetajočem dedku Anšlu začenjajo popolnoma

sproščeno govoriti o njej. Hkrati pa mu je popolnoma jasno, »da mu, kdor je bil **Tam**, ne more dati pravih namigov in od njega tudi ne more prositi za pomoč na neposreden in preprost način.« (Grossman 2010: 31.) Z nekakšno samoumevnostjo sprejme, da ne more pričakovati pojasnil, in čeprav ne razume praktično ničesar, česar se tudi zaveda, vse kar sliši, zapisuje v svoj vohunski zvezek. Tako kot Mic si ustvari svojo resničnost o času druge svetovne vojne in o tem, kaj se je dogajalo v deželi daleč stran od doma.

Mic in Momik se čudita odraslim in z radovednostjo ter zanimanjem spremljata, kaj pripovedujejo, ker dojameta, da gre pri tem za nekaj zelo pomembnega. Toda medtem ko pretekla in tedanja resničnost tako rekoč lenobno pljuska na Mic, ker babica in (sprva v manjši meri) tudi oče pred njo preteklosti in sedanjosti ne skrivata, temveč ji ju posredujeta kot danost, se mora Momik dejavno in na domala detektivski način dokopati do skrivnosti, ki pa so to pravzaprav samo zanj kot neposvečenca. Ker izrazov, ki jih odrasli uporabljajo, ne razume, si jih skuša osmisliti na svoj način. Tako na primer izve, da lahko nacistična zver, zaradi katere odrasli še vedno trpijo, »dejansko pride ven iz vsake živali, samo če ji bodo dali primerno nego in primerno hrano« (Grossman 2010: 16). Od tod njegov plemenit načrt, da iz živali, ki jih zapre v klet, izvabi nacistično zver, jo zdresira in tako odreši starše in ostale odrasle.

V *Angelu pozabe* in v romanu *Glej geslo: ljubezen* torej postane razvidno, da predvsem tako hude travmatične izkušnje, kot so jih ljudje, v prvi vrsti pripadniki in pripadnice teh ali onih manjšin, pridobili v času druge svetovne vojne, vplivajo tudi na njihove potomce. Spomina ni mogoče izklopiti, otrok pred preteklostjo ni mogoče obvarovati. Ob istem času, ko spoznavajo preteklost svojih bližnjih, spoznavajo (vsaj) del zgodovine svojega ljudstva oziroma manjšine, ki ji pripadajo, s tem pa na nek način tudi manjšino samo – četudi se kakor Mic in Momik še ne zavedajo, da sploh so del nekega takšnega kolektiva, ki razpolaga s skupnim spominom.

Vendar pripovedi starejših sorodnikov in drugih ljudi niso edini vir spoznavanja zgodovinske in vsakokratne trenutne realnosti manjšinske skupnosti ter lastne pripadnosti manjšini. Mic je tudi preko neposrednih izkušenj v vsakdanjem življenju soočena z dejstvi, ki zadevajo slovensko manjšino na Koroškem, saj kot pripadnico te manjšine zadevajo njo samo. Tako na primer sme po opravljenih nalogah gledati televizijo pri sosedih. Oče in njegov bratranec z anteno hodita okoli hiše in skušata ujeti boljši signal. Toda »[s]lovenske televizije zmeraj ne lovimo, še toliko manj javno [oziroma uradno]. Politika tega za koroške Slovence noče urediti, reče Mihi očetu. To bi bilo osmo čudo sveta. Ne preostane nam drugega, kakor da se zadovoljimo s televizijo senc in se počutimo kot gusarji v megli.« (Haderlap 2012b: 21.)

Ne glede na takšno nejevoljo v zvezi s politiko pa se Mihi pridruži socialistom, kar pri Zdravku, Micinem očetu, naleti na kritiko. »Ti bi rad v politiko, vpraša oče, no, župan ne boš nikoli, tega ne bojo dopustili, ti kot Slovenec pa župan, nikoli!« (Haderlap 2012b: 58.)

Poleg politike pa manjšini tudi nekateri ljudje v neposredni okolici niso preveč naklonjeni. Zato babica ob nakupovanju pojasnjuje vnukinji, »da je treba v Železni Kapli dobro vedeti, pri kom je človek dobrodošel in na koga se lahko obrne. Marsikaj grenkega je že izkusila, ampak družine Majdič, Perko in Roscher so bile do nje zmeraj odprtih rok.« (Haderlap 2012b: 30.) Čeprav na tem področju živi nemalo po poreklu slovenskih družin, toleranca do koroških Slovencev in uporaba slovenščine še nekaj let po propadu nacionalsocializma nista samoumevni. Ampak »[g]ospa Majdič ji streže s pristrčno vnemo, govori slovensko in ne priduši glasu, ko vstopi v prodajalno kakšna druga stranka.« (Haderlap 2012b: 29.)

Ne glede na nerazumljivo situacijo v bližnji Železni Kapli, kjer se je kot običajni občevalni jezik očitno uveljavila nemščina, pa na domači kmetiji v Lepeni in v bližnji okolici govorijo samo slovensko. To pride do izraza tudi v nemškem izvirniku, saj tekst od vsega začetka prepletajo posamezne slovenske besede v kurzivu, sem pa tja pa se pojavijo na primer še slovenske molitve in pesmi, prav tako v poševnem tisku. Zdi se, da je najpomembnejša slovenska beseda »čudno«, ki jo babica vedno izreče v kontekstu taboriščne izkušnje – »*čudno* je bilo, res *čudno*, v mislih pa ima *grozno*, a se te besede ne domisli.«³⁰ (Haderlap 2012b: 9.) Vnukinji, ki sama ni prepričana v svoje znanje jezika večinskega prebivalstva, je jasno, da babici »nemščina obotavljivo prihaja iz ust, ko vendar ni drugega, kakor bolj ali manj samo jezik lagerja, kakor pravi.« (Haderlap 2012b: 32.) Iz prav tega razloga Momiku odrasli, ki ga obdajajo, nočejo prevesti niti najbolj banalnih nemških besed, ki jih sliši na primer, ko očeta tlačijo more in kriči v spanju.

Vendar Momik, ki odrašča v Bet Mezmilu v Jeruzalemu, raznih omejitev ne doživlja tako kakor Mic, saj se je judovska manjšina, katere pripadnik je, v mladi državi Izrael že etablirala kot večina. Kljub temu pa to ne pomeni, da nekdanja manjšina nima težav – Momik kljub svoji mladosti ve, da je v vojni »treba uporabiti vse, kar je. Tako počne tudi država Izrael, ko se bori z Arabci« (Grossman 2010: 31). Toda medtem ko v Lepeni, kjer po koncu druge svetovne vojne ni bilo več oboroženih konfliktov, ilegalno lovijo signal slovenske televizije, da otroci lahko gledajo na primer film o Kekcu, Momik po očetovem naročilu vsak dan posluša radijsko oddajo Pozdravi novih priseljencev in čaka, ali bo slišal »eno od imen, ki

³⁰ V slovenskem prevodu so dotične slovenske besede in formulacije ohranjene v kurzivu, dodani pa so jim še nekateri (koroški) narečni izrazi, tako na primer »zrihtati«, »krancljati« in »dečva«.

mu jih je oče napisal na kos papirja« (Grossman 2010: 5). To bi namreč pomenilo, da bi bil najden še zaradi druge svetovne vojne pogrešan sorodnik.

Čeprav otroka loči nekaj tisoč kilometrov, čeprav se politična situacija v državah, kjer živita, razlikuje in čeprav sta pripadnika različnih manjšin, oba že zelo zgodaj izvesta za čudne številke, ki jih imajo nekateri ljudje vtetovirane na eni izmed rok. Momik jih sam opaža in se sprašuje, kaj bi lahko pomenile. Ve, da se bo moral sam dokopati do odgovora. Mic pa jo na roki cigana (oziroma Roma ali Sinta), ki vsako leto obišče njeno družino in babici proda kakšno stvar s svojega kombija, vidi, ko jo babica opozori nanjo. »Babica pravi, da se moram zavedati, da je ubogi možakar veliko prestal, prosi ga tudi, naj mi pokaže številko na svoji podlakti.« (Haderlap 2012b: 27, 28.) Momik je v zvezi z odkrivanjem preteklosti prepuščen samemu sebi, saj predvsem njegova mama meni, da naj se dečku ne meša glave »s stvarmi, ki so se že končale in jih ni treba omenjati« (Grossman 2010: 10). A tudi drugi (z izjemo Anšla in starčkov, ki sedijo z njim na klopci) obmolknejo, če slučajno vstopi v sobo, ko se ravno pogovarjajo o nečem, kar je povezano z vojno ali njenimi posledicami. Babica pa svojo vnukinjo, tako kot sicer v življenju, vodi tudi ob spoznavanju preteklosti. Zdi se, da bi bil vzrok temu med drugim lahko dejstvo, da je morda tako kot dedova sestra, ki je ponosna »na to, da se slovenski narod med nacizmom ni vdal, da se je začel bojevati za svoje preživetje«, prepričana, »da smo mi, starejši, dolžni prenesti svojo vednost na mlajše, da ti ne bojo na lepem ostali brez vsakršnih spominov na svoje družine.« (Haderlap 2012b: 117, 118.) Poleg tega pa v nasprotju z mnogimi drugimi ljudmi očitno ne podcenjuje otrok in njihovih zmogljivosti. Nekoč jo, v sicer nekoliko drugačnem kontekstu, nekdo vpraša, kaj neki otrok sploh lahko razume. »Veliko, reče babica, veliko.« (Haderlap 2012b: 47.)

Ko vnukinji posreduje svoje izkušnje in vednost, ima pomembno mesto seveda slovenska manjšina na Koroškem, vendar jo babica, senzibilna in odprta ženska, mimogrede prav tako opozarja na dejstvo, da so poleg koroških Slovencev v vojni doživeli veliko hudega tudi pripadniki in pripadnice drugih manjšin. Ob vsem tem pa verjetno bolj ko ne intuitivno poskrbi za čim bolj celostno izkušnjo svoje vnukinje, saj se ob raznih opozorilih in razlagah opira na različne predmete, ki so ji ostali iz časa internacije, če se ji ponudi »priložnost«, pa tudi na številke, vtetovirane v podlakti. Med tem ko je Momikovo odkrivanje preteklosti torej popolnoma dekontekstualizirano in zato dopušča otroško fantastične interpretacije, ima Mic možnost, da polpreteklo zgodovino in sedanji položaj svoje babice, družine ter manjšine polagoma sestavlja tako kot mozaik in – tudi ob stiku z vidnimi ostanki ter posledicami vojne in njenih grozot – postopoma povezuje ter osmišljuje posamezne informacije, s katerimi se srečuje v vsakdanjem življenju.

Umeščanje v kontekst ji olajšujejo tudi nekakšni »vodeni« ogledi zgodovinsko pomembnih lokacij v okolici. Tako babica nekega dne sklene, da je čas, da gre Mic z njo na Hrevelnikovo kmetijo. Po strmi poti prispeta do praznih in zapuščenih poslopij. »Nihče več ne živi na posestvu, ki so ga po sončni uri poznali daleč naokoli, reče babica in jo odločno ubere proti hlevu. Za hlevom je držala pot v Remšenikov graben, od koder so prišle takrat, ženske iz Lepene, ki so preživele lager, začne pripovedovati.« (Haderlap 2012b: 43.) Ob tej priložnosti vnukinji prvič pove, kako se je vrnila iz taborišča Ravensbrück. Dotlej je bila druga svetovna vojna z vsemi doživetji sicer zmeraj tema na domači kmetiji, nikoli ni bila tabuizirana, a vedno se jo je omenjalo kakor mimogrede, popolnoma nevsiljivo. Ta dan pa se sicer glede nevsiljivosti nič ne spremeni, a iz tega »mimogrede« je postal nekakšen »čas je, da izveš«. Babica je začela pričevati in od takrat dalje naj bi svoji vnukinji, dokler je le-ta hodila še v ljudsko šolo v domačem kraju, pripovedovala in povedala še marsikaj.

Toda Mic seveda ni edina, s katero se babica pogovarja. Nekega dne prisluškuje, kako se z očetom vznemirjeno pomenkujeta. Beseda teče o družini Hojnik in njeni usodi leta 1944. »Hojnik nad Pečnikom, Kuhar pod Pečnikom, kmetije druga nad drugo in naše posestvo nedaleč stran, ob tem se ne ganem od prislonjenih vrat, ob tem vlečem na ušesa.« (Haderlap 2012b: 81.) Očetov in babičin pogovor pa je še tem bolj zanimiv, ker vsak od njiju pozna drugačno različico zgodbe in drugačen konec družine Hojnik. Na ta način Haderlap v *Angelu pozabe* mimogrede namigne tudi na nezanesljivost spomina, a je hkrati tudi daleč od tega, da bi zmanjševala pomen ustnih pričevanj, ki v tem romanu zavzemajo tako pomembno mesto.

Prvoosebna pripovedovalka vse bolj ponotranja, kar sliši doma in v okolici. Dedova najmlajša sestra jo spodbuja, naj kar sprašuje svojo babico, čeprav se zaveda, da »se otrok ne sme preveč strašiti, drugače lahko postanejo čudni, kakor so stari, trčeni kakor oni sami.« (Haderlap 2012b: 76.) Nekoč – drugače kakor sicer, Mic o sebi piše v tretji osebi – »[o]trok spozna, da obstaja preteklost, s katero mora računati. Ne more zgolj tekati za svojimi željami, blagrovati sedanost. Vse obsegajočo sedanost, ki rabi odraslim za to, da z obrežja v času premerijo minulo, ki je takrat, ko je bilo še sedanost, zastiralo pogled na vse. Še se otroštvo, o tem ni dvoma, zazira v prihajajoče, toda na tleh minulega se prihodnost kaže peresno lahka.« (Haderlap 2012b: 81.)

Momik se z neke vrste »ustno zgodovino« sreča šele kot odrasel moški, ko o tem, kar je njegovo ljudstvo doletelo v nacističnih koncentracijskih taboriščih, iz različnih virov ve že dovolj, da dedek Anšel lahko govori v njem in skozenj. »Ne na glas, seveda. [...] Ne govor, temveč nekakšen neprekinjen, sivkast tok besed, ki nimajo življenja kot **izgovorjene** besede, temveč kot **napisane** besede. Dedek Wasserman je govoril z mano v jeziku, s katerim sem ga

poklical. Z besedami, ki so se razgradile v meni [...]. To je bilo prvokrat, da sem ga slišal govoriti z jasnimi besedami o svoji zgodbi.« (Grossman 2010: 216.) Na ta način Momik sam zadosti potrebi, ki jo je nemara čutil že kot otrok, namreč, da ne bi bil tako vržen v svet in prepuščen samemu sebi, da bi mu nekdo jasno in sklenjeno razložil, kaj se je dogajalo v Deželi Tam, da bi dobil odgovore na vsa svoja vprašanja in da bi razumel, kaj pomenijo vsi krehci, šepetanja in druge čudne oblike vedenja njega obdajajočih odraslih.

Takšna ali drugačna pričevanja bližnjih odraslih torej predstavljajo pomemben segment predvsem v odraščanju mladih pripadnikov in pripadnic (travmatiziranih) manjšin, saj prispevajo k vzpostavljanju skupnega »spomina« in k celostni skupinski identiteti, ki jo otroci iščejo ter izgrajujejo tudi kot narodno oziroma manjšinsko identiteto in ki konec koncev igra pomembno vlogo za sam obstoj naroda ali narodne manjšine. Vendar vzpostavljanje in ohranjanje kolektivnega spomina s pomočjo ustne zgodovine znotraj družine in znotraj manjšine v *Angelu pozabe* ni vezano zgolj na taboriščno izkušnjo. Slednja namreč predstavlja samo en del skupnih mitov in spominov, na katerih med drugim temelji narodna ali manjšinska identiteta. Pomemben delež pričevanj, ki jim prisostvuje Mic, zadeva partizanstvo v gozdovih Koroške. Gozd zato predstavlja entiteto, ki malodane določa odraščanje in življenje na kmetiji v Lepeni ter slovensko manjšino na Koroškem, s tem pa tudi roman. Preko gozda prideta do izraza neposreden vpliv preteklosti na sedanost in tudi povezanost jezika ter identitete.

Iti v gozd v našem jeziku ne pomeni le podirati dreves, loviti ali nabirati gobe. Pomeni tudi, kot se veliko pripoveduje, skrivati se, bežati, napadati iz zasede. V gozdu se je spalo, kuhalo in jedlo, ne samo v mirnem času, tudi med vojno so moški in ženske hodili v gozd. Ne v svoj gozd, ne, zato je bil prereditelj, premajhen in preveč pregleden. V velike gozdove so se odpravili. Gozdovi so bili pribežališče mnogih, bili so pekel, v katerem so lovili divjad in v katerem so njih lovili kot divjad.

Okrog gozda krožijo zgodbe, kakor tudi gozd kroži, obkroža našo kmetijo.

S svojimi skritimi lovišči, krmišči, kotički z gozdnimi sadeži in gobami, kraji, ki jih človek ne izda. Še bolj skrivnostni so najbolj skrivni kraji, do katerih ne drži nobena pot in nobena brv, ki jih je treba izslediti po lovskih stezah in strugah potokov, skrivališča in brlogi preživetja, bunkerji, v katerih so se skrivali, pravijo, naši ljudje. (Haderlap 2012b: 57)

Eden izmed »naših ljudi« je bil poleg dedka, ki je umrl, ko je bila Mic še čisto majhna, tudi Zdravko. Ko so mu odpeljali mater – kar ga je čisto uničilo in nekoliko spominja na motiv aretacije matere v *Boštjanovem letu* Florjana Lipuša – je šel, tako kot oče, k

partizanom. S svojimi komajda dvanajstimi leti je bil najmlajši med njimi in kakor svoji hčerki potrdi, ga je bilo strah, »bil sem še otrok, nekaj let starejši od tebe.« (Haderlap 2012b: 59.) Ta strah se je v njem ohranil in tako se družina ter s tem tudi Mic bori z njegovimi nihanji v razpoloženju. Hčerka že dobro pozna te njegove preobrazbe, a šele po babičini smrti izve več o njegovi preteklosti, šele po babičini smrti prvič sliši zgodbo o tem, kako so ga, preden se je priključil partizanom, mučili policisti. Čisto osupla ugotavlja, da je »[n]jegova zgodba [...] postala moja, spoznam, ali pa tega v tem hipu sploh še ne spoznam, samo občutek imam, da mi je povedal del moje lastne zgodbe.« (Haderlap 2012b: 114.)

Očetu bolj kot babici povzroča težave reintegracija v povojno družbo in povojni vsakdan. Vendar ga ne mučijo izključno spomini na težki čas, ki so se zajedli tako rekoč v njegovo bistvo in mu ne dopuščajo živeti neobremenjenega življenja. Nemajhen problem predstavlja tudi povojno dožemanje ter obravnavanje partizanov – kajti »[p]ri nas partizane zmerjajo z banditi in morilci« (Haderlap 2012b: 125), kakor sam pravi. A ne samo to, na Koroškem se celo pojavlja mnenje, da so partizani in partizanke ter njihovi otroci sami krivi za svojo nesrečo. Tako je Micinemu očetu v gostilni nekdo rekel, da »[č]e njegov oče ne bi odšel v partizane in se ne bi bojeval za Slovence in proti Hitlerju, se mu ne bi nič zgodilo. Zakaj se torej razburja, kdor reče A, mora reči tudi B« (Haderlap 2012b: 126).

V nasprotju z nekaterimi drugimi pripadniki in pripadnicami slovenske manjšine, ki so se zaradi vojne in tovrstnih izkušenj politizirali, očeta zaznamujeta globoka skepsa do politike in nekakšna pasivna drža, ki temelji na prepričanju, »da človek ne sme prebujati spečih psov.« (Haderlap 2012b: 124.) Tudi ko je v avstrijski politiki – drugače kakor med večinskim koroškim prebivalstvom – zaznati preobrat in oče ves ponosen od avstrijskega predsednika dobi »častni znak za zasluge pri osvoboditvi Avstrije«, ohrani prepričanje, »da je politika prevarantka in da na povodcu vodi ljudi, kakršen je sam.« (Haderlap 2012b: 125, 126.)

Medtem ko se je v Sloveniji do političnega preobrata in osamosvojitve ohranil mit partizanstva ter osvobodilne fronte v povezavi z narodnoosvobodilnim bojem, so (bili) borci in borke na avstrijskem Koroškem zaničevani in prezirani. Na obeh straneh meje pa je z različnimi predznaki veljalo, da je partizan enako komunist. Toda ta enačba za koroške partizane in partizanke ne drži, saj je bilo slovensko podeželsko prebivalstvo tostran meje večidel katoliško. Ker brez podpore tega prebivalstva partizanskemu gibanju ne bi šlo, vernost nikoli ni predstavljala problema. Vsekakor koroški partizani in partizanke nimajo nič skupnega

z megalomansko, v prihodnost jurišajočo jekleno ikonografijo, ki je desetletja dajala pečat podobi partizanstva v jugoslovanski in slovenski javnosti. V nasprotju s tem delujejo kot najdenčki, ki so jih izpustili iz revolucionarne zgodovine. Ker je smela jugoslovanska in slovenska povojna zgodovina slaviti samo zasluge komunistov, je samoumevno, da so drugi partizani, verni in neverni, nepolitični in polovičarski, razočarani, dvomeči in streznjeni izginili z vidnega polja. (Haderlap 2012b: 164, 165)

Koroški partizani in partizanke se, kadar »stopijo na svetlobo koroške javnosti, v hipu preobrazijo v nekaj tragično popačenega. Brž ko zapustijo svoje štiri stene, stopijo na sovražno ozemlje. Bojevati se morajo za svojo zgodovinsko zmago, kakor da jim nikoli ne bi bila priznana.« (Haderlap 2012b: 165.)

A tudi sicer pripadniki in pripadnice slovenske manjšine v avstrijski in koroški javnosti ter tudi v okolici Železne Kaple niso uživali ugleda. Navkljub temu, kakor je v romanu na raznih mestih mimogrede omenjeno, pa so imeli in imajo koroški Slovenci ter Slovenke vendarle tudi svoje ustanove in organizacije kot na primer mešani zbor Slovenskega kulturnega društva, Slovensko hranilnico in Slovensko gimnazijo v Celovcu. Ko Mic hodi že v gimnazijo, na Koroškem pride do napada na dvojezične krajevne napise, zaradi česar oče v nekakšnem navalu strahu in refleksne obrambne reakcije »še zadnjič zarobanti zaradi mojega odhoda« (Haderlap 2012b: 101), ki ga že od vsega začetka, verjetno tudi v smislu želje po odmaknjenem in nekonfliktnem življenju, ni odobral. Nedolgo za tem Mic doleti tudi »šola preštevanja manjšine na Koroškem in doumem, kaj sporoča geslo, ki se šopiri na plakatih: Voli nemško, če nočeš biti Slovenec! Slovenstvo je torej nekaj nezaželenega v deželi« (Haderlap 2012b: 105, 106). Vendar se kljub svoji mladosti »opredelim za javno zaničevano, saj je to v mojih očeh in očeh ljudi, s katerimi živim, nekaj pomembnega, saj se mi prvikrat zasvita, kaj bi lahko pomenila beseda pripadnost.« (Haderlap 2012b: 106.) Sočasno s tem pa se ji torej – nemara prav tako prvikrat – zasvita, da je prav zaradi svoje pripadnosti manjšini »drugačna«, nezaželena. S tovrstno oziroma vsaj podobno nezaželenostjo in diskriminacijo pa sta se primorana soočati tudi Mirko v Pahorjevem romanu ter Leo v *Zazibanem dihu*, ki ju v nasprotju z Mic in Momikom ne spoznavamo kot otroka, ki šele začenjata življenje v manjšinskem narodu. Drugače kakor Mic in Momik se s travmami svoje manjšine ne seznanjata šele preko raznih indicev in pripovedovanj odraslih, temveč sta sama zaradi svoje pripadnosti manjšini prizadeta s travmami.

Tako v *Vili ob jezeru* Borisa Pahorja kot bralci in bralke v patetično-didaktičnem odlomku izvemo, da je bil Mirko Godina doma iz Trsta in da to že samo po sebi lahko predstavlja izziv za (njegovo) osebnostno integriteto.

Bil je sin slovenskega naroda, ki je po koncu prve svetovne vojske moral odstopiti velik kos svojega ozemlja Rimu. Ta amputacija pa ni bila usodna samo zato, ker je rimska oblast od tistega dela prebivalstva, ki ga je bila dobila kot vojni plen, zahtevala, da naj zatajijo svoj rodni jezik. Da bi do te spremembe čimprej prišlo, je potem črni režim poskrbel, da so v Trstu, Gorici in na vsem podeželju gorela gledališča in čitalnice, tiskarne in knjižnice. Tistih, ki so se temu rodomoru skušali upreti, so bili polni zapori od Kopra do Messine; kdor pa je na silo odgovoril s silo, je končal svoje dni s svincem v hrbtu. Tako 1930. leta. Tako 1941., ko je bil tukaj vojak in so ga v gostilni spraševali, ali je obtoženec na tržaškem procesu, ki ima isti priimek kot on, njegov sorodnik.

Seveda ni niti v sanjah pričakoval, da bi gospa Amalia to razumela. (Pahor 1993: 21)

Gostilničarka Amalia, ki je ob Gardskem jezeru kuhala za italijanske vojake, tudi po vojni namreč še vedno občuduje in malodane objokuje mrtvega Mussolinija, ki je med drugim vodil v odlomku opisano načrtno in sistematično asimilacijsko ter raznarodovalno politiko, s posledicami katere se slovenska manjšina v Italiji bori pravzaprav še danes. V tem duhu je skladno s šolsko politiko vzgajala svojo hčerko Luciano, ki zato polna predsodkov do manjšine misli, da so Slovenci v Italiji pleme in da »iz nekakšnega barbarskega nagona« mrzijo Italijane, saj vendar tudi »časniki tako pišejo« (Pahor 1993: 29). Ko se gospa Amalia ogorčeno razburja, kako so duceja ubili in onečastili, tržaški Slovenec Godina sicer ve, kako bi jo lahko ukrotil, »a nobenih pričevanj, nobenih razlag, ker bi bilo samo izguba časa.« (Pahor 1993: 10.) Zdi se, da je ta misel, po kateri se Godina jasno razlikuje od Micinih družinskih članov in ljudi, s katerimi se družijo, programska za sam roman, saj se kot bivši italijanski vojak ter taboriščnik dejansko ne spušča v nobena pričevanja in nobene razlage – toda zato v pogovorih z Luciano, ko ona na primer zatrjuje, da Mussolini vendar nikomur ni storil nič slabega, še ne umanjka jedko-obupanih, ironičnih komentarjev oziroma retoričnih vprašanj: »'[K]o so njegovi pripadniki morili, je bilo morebiti tisto njihovo angelsko delo, kaj? [...] Seveda, o tem ti ne veš nič. Ti veš, da so "razbojniki" ubili diktatorja. Natanko kakor tvoja mama. Za vse drugo ne ona ne ti nič ne veta. Ne za ječe. Ne za taborišča. Ne za streljanje.« (Pahor 1993: 66.)

S tovrstnimi predsodki do svoje manjšine in zanikanji vojnih zločinov se srečuje tudi Mic, ki ob razmišljanju o odnosu svoje domovine do preteklosti pride do zaključka, da se »[m]ed deklarirano in dejansko zgodovino Avstrije [...] razprostira Nikogaršnja dežela, v kateri se človek zlahka izgubi.« (Haderlap 2012b: 137.) Zdi se, da bi ta misel, aplicirana na Italijo in njeno prebivalstvo, lahko veljala tudi za Godino. Ko Mic v drugem letniku študija pride z Dunaja domov, očeta najde v gostilni, kjer se z znanci ravno pogovarjajo o partizanskih časih in o masakru na Peršmanovem posestvu, kjer je SS postrelil vso družino in je preživela samo sedemletna Anči. Pri sosednji mizi so očitno poslušali pogovor in nekdo reče,

da je to laž, da so partizani vendar sami pomorili Peršmanovo družino. [...] Nič drugega niste počeli, kakor da ste terorizirali domovini zvesto prebivalstvo. Za Jugoslavijo ste se borili. Nič drugega niste kot kratko malo izdajalci domovine, zavpije možki iz sosednjega omizja. Najbrž misliš, terorizirali Rajhu zvesto prebivalstvo, reče Tine [...] [.] Vi še zmeraj mislite, da se je Avstrijec pod Hitlerjevo Nemčijo boril za Avstrijo. Za nemški življenjski prostor že, ne pa za Avstrijo! [...] No, je še zmeraj tvoja domovina, ta tvoj nemški Rajh, še dandanes, da nas takole zmerjaš za izdajalce domovine, grozeče vpraša Tine, ampak možki pri sosednji mizi se zakrknjeno ne da. Vsi vi spadate pred vojno sodišče, nadaljuje, Angleži bi vas morali aretirati, ne pa, da so zapirali spodobne državljane, ki so samo opravljali svojo dolžnost.

Angleži so bili med vojno naši zavezniki, odvrne Tine, bili smo del zavezniških sil, če ti to kaj pove! [...] Po vseh letih ljudem ne pride na misel nič drugega, kakor da ponavljajo nacistično propagando, po toliko letih, se raztogoti Tine. (Haderlap 2012b: 131, 132)

Samo tri leta po koncu vojne se čudi tudi Godina, da »ti ljudje še niso napolnili z novo vsebino ne svojih glav ne svojih hiš.« (Pahor 1993: 19.) Konec vojne je potemtakem prinesel sicer mir, vendar nekajletna propaganda proti slovenskima manjšinama na Koroškem ter v Italiji učinkuje še dolgo po ponovni vzpostavitvi »normalnega« življenja in tudi etnocentrično dojemanje manjšin ter predsodki so se v obeh primerih – v večinoma sicer omiljeni obliki – ohranili do današnjih dni.

Nekoliko drugače kot v primeru obeh slovenskih manjšin se je proti koncu druge svetovne vojne zasukala usoda Nemcev in Nemk v Romuniji. Ko je Romunija še pred koncem vojne postala del Sovjetske zveze, so bili številni pripadniki in pripadnice manjšine zaradi njim pripisane kolektivne krivde deportirani v delovna taborišča. *Zaziban dih* se posveča sedemnajstletnemu deportirancu Leopoldu Aubergu in je potemtakem edini izmed štirih romanov, ki se ne ukvarja z nacističnim nasiljem, temveč s sovjetskim nasiljem nad

nemško in zatorej politično sovražno manjšino, ki naj bi jo bilo treba kaznovati za sodelovanje z nacistično Nemčijo. Poleg tega pa ta roman tudi edini prikazuje usodo nekakšnega »dvojnega« manjšinskega junaka. Leo je namreč kot Nmec oziroma sedmograški Sas pripadnik etnične manjšine, kot homoseksualec – kar nakazujejo sicer samo bolj (ali manj) jasni namigi – pa je tudi pripadnik spolne manjšine. Glede tega roman Herte Müller nekoliko spominja na delo *Aimée & Jaguar* Erice Fischer, saj je tudi Felice »Jaguar« Schragenheim, s tem da je Judinja in lezbijka, »dvojna« manjšinska junakinja, ki tako kot Leo postane žrtev deportacije. Toda drugače kakor Leo, ona (nacističnega) taborišča ne preživi.

Zanimivo je, da je v *Zazibanem dihu* – v nasprotju z *Vilo ob jezeru*, predvsem pa z *Angelom pozabe* – najti le zelo malo eksplicitnih informacij v zvezi z (nemško) manjšino (v Romuniji). Predvsem o zgodovini romunskih Nemcev in Nemk nepoučeno bralstvo zlahka spregleda za dobro razumevanje romana vendarle pomembne podatke. Tako ostane vzrok za deportacijo in internacijo nepojasnen pravzaprav vse do sklepne besede na koncu romana. Pred tem izvemo le, da je bila »[j]anuarja 1945 [...] še vojna. Zgroženi nad tem, da bom moral sredi zime nekam k Rusom, kdove kam, so mi vsi hoteli dati kaj, kar bo mogoče koristilo, če že ne more pomagati.« (Müller 2010: 5.) Nekoliko pozneje prvoosebni pripovedovalec razlaga, od kod prihajajo on sam in drugi posamezniki ter posameznice »svetovljanske družčine«, ki se je znašla v delovnem taborišču. Ob tem preseneča navidezno naključna sestava ujetniške skupine. »Vsi smo bili Nemci in bili odvedeni od doma. [...] Nobeden od nas ni bil v nobeni vojski, ampak za Ruse smo bili kot Nemci sokrivi Hitlerjevih zločinov.« (Müller 2010: 29, 30.) S tem, da je vzrok za deportacijo torej z izjemo te obrazložitve zamolčan, pa je še bolj izpostavljena absurdnost trpljenja v taborišču, ki sčasoma, med drugim zaradi (angela) lakote, terja tudi prve smrtne žrtve. Taboriščne izkušnje so spričo prisilnega dela in industrializiranega morjenja očitno povsod bolj ali manj enake, zato pa vendarle niso nič manj pretresljive – prej nasprotno. Povsem isto pa velja seveda tudi za kakršne koli druge vojne izkušnje ali travmatične izkušnje takšne razsežnosti.

Po koncu druge svetovne vojne se za mnoge preživele, predvsem pa za preživele koroške Slovence in Slovenke, ki so se vrnili iz taborišč in gozdov (deloma nemara tudi s fronte), trpljenje še ne konča. Ne samo, da jim koroško večinsko prebivalstvo ni naklonjeno, tudi sicer predstavljajo neke vrste problem za povojno Avstrijo. Do podpisa avstrijske državne pogodbe leta 1955 je Avstrija razdeljena na štiri »zasedbene« cone, ki jih nadzorujejo zavezniške sile ZDA, Francija, Sovjetska zveza in Velika Britanija. Poleg Štajerske in Vzhodne Tirolske je tudi Koroška del britanske cone. Britanci, kakor beremo v *Angelu pozabe*, preživelim »preiskujejo hiše, išoč propagandno gradivo, kajti nekdanji partizani iz

svojih družin bi lahko z zahtevami za priključitev k Jugoslaviji ogrozili meje, ki jih je treba na novo urediti.« (Haderlap 2012b: 182.) Toda s tem še ni dovolj, tudi na drugih frontah prihaja do stigmatizacije ter diskriminacije pripadnikov in pripadnic slovenske manjšine.

Še včerajšnji zavezniki postanejo nasprotniki. Slovenski komunisti med borci ločujejo zrno od plev, ta spada k nam, rečejo, ta drugi pa ne [...]. Avstrijski komunisti izključijo slovenske titoiste iz stranke, cerkev zagrozi partizanskim družinam z izobčenjem in pove ljudem med službo božjo v obraz, da nimajo kaj iskati v cerkvi, dokler verjamejo v partizane. Odredi pretepačev napadejo prve slovenske kulturne prireditve. Koroške deželne oblasti vpeljejo preiskave, ali so partizani morili, kdo je po vojni ovajal, zapiral in ubijal nasprotnike partizanov, kaj več pa ne, več ni v njihovem interesu [...]. (Haderlap 2012b: 182)

Strahopetnost mlade druge republike spodbuja molčanje, s tem pa tudi sovraštvo. Z ogorčenjem, ki se polagoma preveša v ironijo in nekoliko spominja na jedke formulacije Thomasa Bernharda, Haderlap ugotavlja, da politika, ki je povzročila, sprožila vojno, obotavljivim, prizadetim, tihim in raznim drugim, milo povedano, odreka sočutje.

Večkratno prizadeti ostanejo na dnu. Nova država je nezaupljiva do svojih državljanov, ki so se bojevali proti nacionalsocializmu, nezaupljiva, ker noče izzivati večine – sopotnikov nacizma in nemških nacionalistov. Kajti spotakljivo pri tem boju, velja, ni to, da so ga bojevali proti nacistom, pohujšljivo pri njem je, da je razvil lastne predstave o prihodnosti koroških Slovencev, ki jih je treba upoštevati pri pogajanjih za avstrijsko državno ureditev, samo še tega jim je bilo treba, da morajo v nadomestilo za jugoslovanske zahteve po ozemlju pristati na kompromis, na velikodušni zakon za zaščito manjšine, na željo zasedbenih sil! Pri vsem pa nima Avstrija nič z nacisti, sama je vendar žrtev, nič ne razume, sploh ni bila vmešana, ni je bilo zraven v težkih časih. (Haderlap 2012b: 182, 183)

Le počasi med nemškim in slovenskim prebivalstvom na Koroškem spet zavлада vsakdanje življenje – kakor je to tudi glede na prej prikazano etnocentrično-ksenofobno držo prenekaterih pač mogoče. Toda koroški Slovenci in Slovenke vztrajajo ter čakajo, da jim bo priznано trpljenje in da jim bo priznan odpor proti nacizmu. Čakajo dolgo in nato dočakajo nekakšno zadoščenje, saj uradna Avstrija še živečim žrtvam nacionalsocializma leta 1988 izplača (sicer pičlo, skorajda smešno) odškodninsko premijo, sčasoma pa prejmejo še vsaj simbolično odškodnino od Avstrijskega nacionalnega sklada za žrtve nacionalsocializma. Ob naznanjeni odškodninski premiji je oče sprva nekoliko užaljen, a nato le nekako zadovoljen

želi denar porabiti samo zase; ko dobi simbolično odškodnino, pa ga veseli, »da so njegovo trpljenje vendar nekje opazili.« (Haderlap 2012b: 193.)

Odškodnino iz Nemčije so dobili tudi Momikovi sorodniki in starčki iz njihove ulice, v *Vili ob jezeru* in *Zazibanem dihu* pa ni moč najti omembe kakšne vsaj simbolične odškodnine oškodovanim med pripadniki in pripadnicami manjšin. V romanu Herte Müller glavni junak sicer ostane v Romuniji vse do leta 1968, a je bila asimilacijska in diskriminacijska politika tam vendarle še bolj ogrožajoča kot na Koroškem. Tako Leu reintegracija v manjšinsko družbo v po-taboriščnem času ne uspe in – drugače kakor številni drugi romunski Nemci in Nemke, ki predvsem zaradi asimilacijskih pritiskov bežijo na zahod – iz strahu pred ponovno aretacijo zaradi svoje homoseksualnosti zapusti državo in se naseli v avstrijskem Gradcu.

Vsekakor za pripadnike in pripadnice manjšin po prestanih preizkušnjah v vojni, v taboriščih ter v kakšnih bojnih enotah spričo diskriminatorne politike in njim praviloma nenaklonjene drže s strani večinskega prebivalstva ni enostavno vztrajati, torej gojiti pripadnost manjšini ter ohranjati svojo manjšinsko identiteto. Veliko lažje pa ni niti za njihove potomce, ki si morajo oboje pod takšnimi pogoji šele ustvariti.

Identiteta v slovenskem in svetovnem romanu

Za razvoj identitete prvoosebne pripovedovalke in glavne junakinje *Angela pozabe* predvsem v zgodnji fazi otroštva, a tudi pozneje – pravzaprav vse življenje – pomembno vlogo igra njena babica, trezna in stanovitna ženska. Babica je njena čebelja matica, ki »uravnava moj smisel za orientacijo.« (Haderlap 2012b: 87.) To je treba razumeti v najširšem smislu, saj babica deklice ne podučuje le na področju kmetijstva, temveč ji dejansko podaja vednost v zvezi z vsem, kar ve, pa naj gre za vraže, vero, naravo, ljudi ali osebno in širšo zgodovino. Predvsem ob babičinih opazkah in pripovedovanjih ter pozneje pričevanjih se vnukinja seznanja s kompleksom mitov, izkušenj, spominov, vrednot in vednostnih zalog, ki je važen ne samo za babico, temveč za vso skupnost, ki ji pripadata, za slovensko manjšino na Koroškem. Tako kolektivni spomin, ki se prenaša iz generacije v generacijo in ki ga Mic ponotranja že od malih nog, usmerja njeno spoznavanje ter dojemanje sveta in umeščanje ter osmišljanje lastnega življenja, četudi se tega v prvih življenjskih letih še ne zaveda. Potemtakem kolektivni spomin ne omogoča samo spoznavanja ljudstva oziroma manjšine, ki ji človek – v tem primeru Mic – pripada, temveč sočasno predstavlja tudi nekakšen temelj za vzpostavljanje osebne in skupinske oziroma manjšinske identitete.

Kakor Momika v Grossmanovem romanu *Glej geslo: ljubezen* tako tudi Mic v mladih letih zajameta fascinacija in groza spričo pripovedovanj o drugi svetovni vojni. Medtem ko Mic posluša pogovor med babico in očetom, »se mi v prsih nekaj prelomi, kakor da bi se odvalil kup zloženih drv, zavalil v čas pred mojim časom, v čas, ki steguje roke po meni in po katerega sledeh se – prevzeta in prestrašena – odpravljam. Že me grabi, pomislim, že je tu.« (Haderlap 2012b: 81.) Tudi tako ali drugače »podedovana« preteklost je torej del sedanjosti, del identitete. Ali drugače: etabrirana, še bolj pa osebna, ustna zgodovina, ki je posredovana v takšni ali drugačni obliki, sooblikuje posameznikovo identiteto. Zato nič ne preseneča, da Momik, popolnoma prepuščen samemu sebi, skorajda vročično raziskuje zgodovino oziroma preteklost svojih sorodnikov in svojega ljudstva – že kot otrok namreč ve, ali morda prej čuti, da ne-lastno preteklost potrebuje za osmislitev lastnega življenja. Pozneje, kot odrasel moški, se pogovarja z morjem, ki ga dojema kot žensko, in ugotavlja, da ji je že govoril o sebi. »O svoji družini in tem, kar jim je naredila zver. O strahu sem govoril. In o svojem dedku, ki mi ga ne uspe vrniti v življenje, celo v zgodbi ne. In o tem, da ne bom mogel razumeti svojega življenja, dokler ne bom poznal življenja, ki-se-ga-ni-živelo **Tam**.« (Grossman 2010: 124.) Ravno zato, ker se zaveda pomena, ki ga imata preteklost ljudstva in kolektivni spomin za razvoj identitete in za umeščenost lastnega jaza v svetu, pa je Momik začel tudi »z novim naporom: zbiranjem materiala za mladinsko enciklopedijo o šoi. Prva takšna ideja sploh. Da ne bodo več vzgajali otrok, ki bodo morali ugibati ali pa rekonstruirati iz nočnih mor.« (Grossman 2010: 180.)

Poleg poznavanja življenja svojih prednikov in usvojitve kolektivnega spomina pa za razvoj občutka pripadnosti svojemu ljudstvu oziroma manjšini igra nemajhno vlogo tudi integracija v kakšno skupino vrstnikov, ki so prav tako pripadniki in pripadnice lastnega naroda. Zdi se, da je Momiku prav zaradi izgubljenosti, odsotnosti orientacije v družinskem krogu otežena tudi tovrstna socializacija, zato pa se še bolj oklepa duševno bolnih starčkov na ulici, od katerih si obeta razjasnitev preteklosti. Mic po drugi strani hodi v ljudsko šolo v domačem kraju, nato pa obiskuje Slovensko gimnazijo v Celovcu, ki najprej še nima lastnega šolskega poslopja. »Nemško govoreči dijaki opoldne odhitijo domov, mi slovenski pa čakamo pri stranskem vhodu, da bi lahko skozi garderobe v kletnih prostorih vstopili v šolo. Življenje v dijaškem domu, skupno čakanje pred šolo, slovenski pouk, vse to me družbeno kategorizira. Čutim se pripadnica« (Haderlap 2012b: 101), čuti se priraščena v skupino, s tem pa zapolni od družbe ponujeni vzorec »koroška Slovenka« in očitno dokončno (oziroma zavestno) postane to, za kar se je prepoznala, torej koroška Slovenka.

Kakor postane razvidno ob njegovem boju z nacistično zverjo, ima Momik več težav z vzpostavitvijo narodne identitete in občutka pripadnosti. Ko se seznanja s holokavstom, se mu zvrsti cela vrsta vprašanj. Po analogiji ugotavlja, da se mu bo nacistična zver pokazala, če ji bo dal hrano, ki jo ima najraje, namreč Juda, saj se tudi »želva naenkrat spomni, da je želva, ko zavoha lupine zelene kumarice« (Grossman 2010: 76). Zato je začel

v svoj zvezek prerinovati slike iz knjig v knjižnici in si zapisovati vse mogoče namige, da si bo zapomnil, kako Jud izgleda [...]. Pisal je tudi v skladu s stvarmi, ki jih je poznal iz svoje bogate izkušnje z Judi pred tem, kako Jud dela krehc in kako kriči v spanju in kako je pulke in temu podobno. [...] Toliko stvari se je treba naučiti, da bi bil pravi Jud, da dobiš točno tak obraz kot Jud in da bo iz telesa prišel točno tak vonj kot njegov, kot od dedka, na primer (Grossman 2010: 76, 77).

Na osnovi tega se zdi upravičen sklep, da Jude za Momika predstavljajo samo ljudje, odrasli, ki so prišli od Tam, torej preživeli holokavsta, in da se ima on sam verjetno za Izraelca, da se torej ne opredeljuje glede na narodno, temveč glede na državno pripadnost. Zato se uči, kako mora izgledati kot Jud, da se bo nacistična zver v njegovi kleti prebudila in jo bo lahko premagal. Ker se noče in noče prikazati, sumi, da zver ve, da on ni pravi Jud, zato v klet pripelje duševno bolne starčke z ulice. Ko vidi, da tudi to nič ne pomaga, kratkomalo izgubi živce.

Medtem ko Mic že v zgodnjem otroštvu spoznava tudi lepote in moč jezika, ki ob vzpostavljanju identitete sploh v manjšinskem okolju igra pomembno vlogo, prav metaforično obložen jezik, ki ga uporabljajo odrasli ob omenjanju holokavsta, za Momika predstavlja nekakšno nepremostljivo bariero. Ker si zaradi otroške nevednosti stvari razlaga napačno, ne zmore najti vzporednic med sabo in ljudmi okoli sebe, zaradi česar se ne čuti skladen s samim seboj in nekako nagonsko dojame, da mora odgovore na svoja vprašanja iskati v preteklosti. Nekakšno neskladnost sicer občuti tudi Mic, vendar je pri njej ta občutek v prvi vrsti vezan na odraščanje in puberteto. Dolgo pred tem, ko sicer že hodi v ljudsko šolo, a sta si z mamo še zelo blizu in skupaj vadita deklamiranje slovenskih pesmi, »[v] dvoje slišiva rasti cvetlice, skupaj kikirikava s petelini in zvoniva s cerkvenimi zvonovi. [...] Dolge ure posedava na travnikih jezika in govoriva v ritmu rim. Spoznavava, da je treba naravo zaljšati z verzi, spletati vence iz rož. Rime naju v poskokih pehajo s kitice na kitico, kakor žene metulje z enega cvetnega keliha na drugega, in nič se ne bojiva [...], da bi se prevrnili.« (Haderlap 2012b: 19.) Tudi babica sicer verjame v moč jezika, vendar »[p]esem naravi ne pomeni čisto

nič, pravi, naravi se je treba ponižno ukloniti.« (Haderlap 2012b: 21.) Zato v svoji pragmatični nastrojenosti »[v]erjame v jezik, ki meri na voljo, ne na človeško uho. Pravi, da imajo besede veliko moč, da lahko uročijo stvari in zdravijo ljudi« (Haderlap 2012b: 22). Že ob takih stvareh se pokaže neskladje med babico in mamo. Mic se znajde sredi konkurenčnega boja in se vse bolj postavlja na babičino stran, vendar ne glede na to nanjo vpliva tudi mamina občutljivost za pesniško moč jezika.

Toda z odraščanjem in dozorevanjem prvoosebna pripovedovalka zaide v bolj ali manj resno jezikovno in identitetno krizo, ki je nemara povezana z izgubljanjem otroške varnosti in s splošno nemočjo spričo vse bolj težavnega življenja ob trenjih med babico in mamo ter ob očetovih izbruhih agresivnosti. Hkrati pa s šolanjem vse bolj spoznava tudi nemški jezik in nemško kulturo, ki gotovo vsaj nekoliko vplivata na njen razvoj. Zato se zdi upravičena domneva, da pride do interiorizacije dveh nasprotujočih si konceptov kulture. Tako jo nenadoma zavzame nemoč uporabljati jezik, hkrati s tem pa tudi nekakšna izgubljenost v življenju. »Ne morem razvozlati, kaj, katero življenje zares živim. Moji občutki si niso blizu z besedami, ki jih govorim. Če sem prej znala z njimi obmetavati predmete, občutke in trave in jih zadeti, se besede zdaj odbijajo od predmetov in občutkov. Ti so, zdelo se mi je, besede prej sprejemali, zdaj pa ostajam sama z vsem, za kar ni besed, in če so, si z njimi ne morem nič pomagati.« (Haderlap 2012b: 74.) Sploh po obdobju babičinega poglobljenega pričevanja, ko z njo deli »tisti dve leti njenega življenja, ki sta jo najgloblje zaznamovali« (Haderlap 2012b: 87), dokončno izgubi otroško zaupanje v svet. »Otrok hoče nazaj k neposrednim rečem, pri katerih se nobena beseda ne bo vrnila medenj in svet in mu nič, česar se bo dotaknil, ne bo spolzelo iz rok. Trgati, obirati hoče besede s stvari, ime vetrnica z vetrnice in mrtvo koprivo z mrtve koprive.« (Haderlap 2012b: 98.) Toda neposredna vez med njo in svetom je izgubljena prav tako kakor otroško brezpogojna identifikacija z babico in staršema – iz otroka se je razvila deklica, za katero se je otroški kozmos neproblematične identitete in varnosti za vselej zaprl.

V času pubertete, ko na mesto identifikacije z babico in staršema stopi identifikacija z vrstniki in Mic razvije občutek pripadnosti širšemu krogu ljudi, torej abstraktnemu narodu, pa je nenadoma »polna jezika, slovenskih besednih tvorb, ki jih odlagam v praznino, ker ne vem, kaj bi z njimi. Stavki me obkrožajo kot soparni oblak, ki se iz knjig vzdiguje k meni. Stavki kot neprebavljene besedne molekule, ki se prosto gibljejo, ki jih lahko izdahnem, jih spet odpošljem iz svojih pljuč. Stavki kot membrana, s katero se zavarujem pred vsem« (Haderlap 2012b: 106). Sočasno z odtujevanjem od članov družine se mlada dijakinja potemtakem kljub

vključitvi v novo družbo polagoma zavestno zapira, pri čemer ji je v pomoč jezik, ki deluje kot nekakšen ščit pred zunanostjo in ji zato daje občutek sicer izgubljene varnosti.

Momik, za katerega je jezik vse drugo kakor ščit in zaradi odsotnosti skupnega koda z odraslimi prej vzrok kakor branitelj vseh težav, verjame, da mu bo dedek Anšel edini lahko pomagal v boju z nacistično zverjo, zaradi česar ga opazuje »z očmi, polnimi ponosa [...] in v trenutku mu je bilo jasno, da so bili vsi načrti, ki jih je imel v zvezi s tem, kaj bo, ko bo odrasel, ena sama velika napaka, in je samo ena stvar, ki se jo res splača narediti, in to je biti pisatelj kot njegov dedek« (Grossman 2010: 41, 42). Daleč stran od takšnega entuziazma Mic po babičinem pogrebu skorajda skeptično »začnem preudarjati, ali se vendar ne bi zbrala in si to ali ono zapisala. Lahko bi prestregla besede, ki nekje neodjenljivo krožijo, in jih speljevala k sebi, lahko bi jih trgala iz njihove temne tirnice in jim dajala pripovedovati kaj svojega – ampak kaj je tisto moje vendar drugega kot fata morgana!« (Haderlap 2012b: 120.)

Kljub skepsi pa Mic vendarle začne pisati. Že pred maturo zлага »prve, za besedami tipajoče pesmi« in tudi med študijem na Dunaju, kot reflektira prvoosebna pripovedovalka, »pišem slovensko, kakor da si hočem s tem jezikom sebe priklicati v zavest, kakor da me bo slovenščina popeljala nazaj k občutkom, ki so mi postali tuji.« (Haderlap 2012b: 123, 129.) S pisanjem torej ohranja povezanost in povezavo s svojim poreklom oziroma s svojo preteklostjo in izvorno identiteto, pri čemer postane razvidno, da identiteta ni fiksna in da jo je treba torej ne samo ohranjati, temveč, na primer s pomočjo pisanja, aktivno prenavljati. Pisanje jo spominja, kdo je oziroma kdo naj bi bila, in ji hkrati pripomore do nove, pisateljske identitete. Prav ta pa ji nudi možnost za premišljevanje o vsem tem in tako med drugim ugotavlja, da ji gredo laže »z jezika kulturno politične presoje, kakor da v svojih besedilih rečem Jaz. Moj Jaz ne reče Jaz. [...] Govori v kodiranih jezikih, [...] na slepo pomerja jezikovna oblačila, ki mu ugajajo pri iskanju svojega resničnega obraza ali se mu zdijo uporabna. Brska in koplje v fundusu razlag in pomenov.« (Haderlap 2012b: 138.) Tako se vztrajno »urim v tem, da bi slišala vsaj zven svojih misli, ga razločila v množstvu drugih tonov. Brž ko ga zaznam, se izgubi, ker je prešibek, ker potone v vrvežu glasov, v prizadevanju, da bi mojo pojavo sestavil v eno.« (Haderlap 2012b: 138.) Še vedno torej išče v času odraščanja izgubljeno skladnost s samo seboj.

Momik se je držal sklepa iz otroških let in tako kot Mic, ki je postala koroškoslovenska pesnica in se lahko ponaša z objavami v revijah in kmalu tudi s prvo pesniško zbirko, začel pisati. Kot uspešen, a vendarle dvomeč in negotov hebrejski pesnik, sam sebe – kot nekakšno orodje v obliki pišoče roke – daje na razpolago že mrtvima pisateljema Brunu Schulzu in Anšlu Wassermannu, da jima na ta način vsaj v zgodbi vrne del

življenja, ki sta ga izgubila med nacističnim nasiljem, s tem pa odkriva tudi lastno identiteto, ki jo skorajda obupano išče že vse od otroških let.

Naj na tem mestu izpostavim pomembno, nemara celo najpomembnejšo paralelo med obravnavanimi romani: v vseh štirih delih po poreklu manjšinskih avtoric Haderlap in Müller ter avtorjev Pahorja in Grossmana so glavne osebe, ki so izvorno prav tako pripadnica in pripadniki ene izmed manjšin, ustvarjalka in ustvarjalci. »Vsi so ljudje in tako – ustvarjalci. Na to so obsojeni. K temu so prisiljeni zaradi svoje narave – ustvariti lastno življenje, svojo ljubezen in sovražstvo in svobodo in pesem; vsi smo umetniki, [...] samo da nas je nekaj izmed nas to pozabilo, medtem ko drugi to raje ignorirajo iz nekega čudnega strahu [...] in so tisti, ki to razumejo le na pragu lastne smrti, in potem so tisti, [...] ki tega ne razumejo niti takrat ...!« (Grossman 2010: 207, 208.) Glavni liki štirih romanov tega torej ne ignorirajo. Za vse, razen za Godino v *Vili ob jezeru*, ki je arhitekt in ustvarja načrte za grajenje življenjskega prostora, pa je glavni medij izražanja pisanje. Predvsem v Leovem primeru se zdi, da ima njegovo ustvarjanje, torej beleženje spominov v stenografske zvezke bolj ko ne terapevtsko vlogo. Podobno tudi za Godino velja, da risanje načrtov v prvi vrsti predstavlja kljubovanje smrti, ki jo je med vojno spoznal tako od blizu, saj »je nekako na tihem želel, da bi risal načrt domovij za svobodne ljudi prav tukaj, kjer je med vojsko živel trinog, ki je njegovim ljudem stregel po življenju.« (Pahor 1993: 23.) Prav v tem smislu pa ne gre spregledati glavne funkcije ustvarjanja, ki je, z določenimi zadržki, izrednega pomena za vse, za oba avtorja in obe avtorici ter njihove romane in junake ter junakinjo: s pisanjem oziroma ustvarjanjem nasploh glavni liki ohranjajo ali vsaj želijo ohranjati pri življenju svojo identiteto, svojo manjšino in zanjo konstitutiven kolektivni spomin. Morebitna izjema glede tega je samo resignirani Leopold Auberg, saj nič ne kaže na to, da bi po pobegu iz domovine še v kakršni koli obliki gojil svojo manjšinsko identiteto, po drugi strani pa, v sicer fingirani avtobiografiji podaja svojo taboriščno izkušnjo. Zato se vendarle zdi upravičena trditev, da so vse glavne osebe romanov *Angel pozabe*, *Zaziban dih*, *Vila ob jezeru* in *Glej geslo: ljubezen* – vsaj v kontekstu manjšinske književnosti in navkljub vsem morebitnim hibam – prava junakinja in pravi junaki. Vsi namreč ustvarjajo proti izginjanju in za življenje. V tem smislu naj bi tudi Micina prva pesniška zbirka odložila »izginjanje slovenskega jezika na Koroškem, zaneseno verjamem, obudila bo iluzijo, da ta jezik še vedno deluje.« (Haderlap 2012b: 138.)

Pisanje oziroma ustvarjanje pa ne samo ohranja in prenavlja identiteto, temveč jo tudi sooblikuje in soustvarja. Piščiči prvoosebni pripovedovalci in pripovedovalka v tem smislu pravzaprav pišejo sami sebe. Sploh za *Angela pozabe*, ki je izmed štirih obravnavanih edini pravi avtobiografski roman, velja, da avtorica z neprestanim umeščanjem same sebe v zgodbo

o svoji identiteti ustvarja svoj lastni jaz. Ta jaz, manjšinski jaz, pa nenehno – na nek način že po definiciji – zadeva ob takšne ali drugačne omejitve in meje, pri čemer pomembno vlogo igra predvsem meja med manjšinskim slovenskim in večinskim nemškim.

Odkar znam misliti, se gibljam v polju sil te meje. Ljudje morajo mejo imeti v časteh, če hočejo živeti v utvari, da so na varnem, pravijo. Nikar naj ne žalujejo za starimi zgodbami, te lahko spodkopljejo njihov mir. Toda ali se je mir v teh krajih sploh zares udomačil ali pa tu govorjena jezika še vedno nosita uniformo? Je mir postal viden? Lahko ob nemškem krajevnem imenu stoji tudi slovensko krajevno ime, kot mnogoznačajše pričevanje od goloba miru, mavrice, spomenika?

Zaradi meje, ki je lahko v očeh večine v naši deželi samo nacionalna in jezikovna meja, se moram izrekati in se legitimirati. Kdo sem, h komu spadam, zakaj pišem slovensko ali govorim nemško? Taka izrekanja imajo senčno dvorišče, po katerem postavajo prikazni z imeni zvestoba in izdajstvo, posest in ozemlje, moje in tvoje. Prestopanje meje tu ni naravno početje, je politično dejanje. (Haderlap 2012b: 162)

V kontekstu manjšinskega življenja torej vsaka odločitev, vsaka izbira, skratka vse nosi pečat političnega. Takšno pravzaprav že apriorno politično in politizirano življenje je ne nazadnje pogojeno z etnocentrizmom, ki je značilen predvsem za področja, kjer manjšina in večina trčita druga ob drugo. Ravno etnocentrizem in z njim povezana ksenofobija pa pogojujeta tudi zahtevo po jasnem izražanju pripadnosti, saj le to pripomore k stabilizaciji lastnega jaza, lastne identitete. Konec koncev je protislovenska propaganda v 20. stoletju po eni strani uspela utrditi predstavo o nevarnem slovenstvu, pred katerim se je treba (za)ščititi, po drugi strani pa ustvariti potrebo po razviti narodni pripadnosti oziroma zavesti, ki v tako zaostrenih razmerah, kot so na Koroškem vladale do pred kratkim, očitno edina lahko zagotavlja lojalnost lastnemu narodu, lastni manjšini, in tako onemogoča asimilacijo. Zato ne preseneča, če prvoosebna pripovedovalka v *Angelu pozabe* pravi, da je v preteklosti

moja družina postala nacionalno angažirana družina, saj se je bila primorana odzvati, ko je bila ogrožena zaradi svoje pripadnosti, ko je šlo za njeno fizično preživetje. Ali pozabiti na jezik in kulturo in se utopiti v nemštvu ali pa se braniti in vzeti nase uničujoče posledice. Odločila se je za skupno delovanje z uporniki iz Slovenije, ki so organizirali boj. V času največje katastrofe je skupaj s Slovenci postala del evropskega boja proti fašizmu, verjela je v prihodnost, v osvoboditev in v združenje Slovencev, potem ko se je po priključitvi Avstrije

nemškemu Rajhu brez varstva znašla v državi, ki jo je hotela pregnati in izbrisati. (Haderlap 2012b: 163, 164)

Tudi slovenska manjšina v Italiji se je v času fašizma znašla v državi, ki jo je hotela izbrisati. »Vendar je njegova rodna skupnost zmeraj trmasto in vztrajno verovala v potrditev svojega obstoja« (Pahor 1993: 116), zato sta tudi Godinovo mišljenje in ustvarjanje kljub hudim izkušnjam polni te vere in hotenja. Tako kot štirje mladi slovenski fantje, ki so se uprli fašističnemu nasilju nad lastnim narodom in so jih zato »črnosrajčniki vodili v smrt po kraški gmajni« (Pahor 1993: 67), je poln vere in ljubezni do »svojih« ljudi.

Najsi je ohranjanje in gojenje izrazite in razvite narodne identitete oziroma zavesti v časih raznarodovalne politike in etnocidnih razmer še tako častivredno, neproblematično seveda ni. Po eni strani zato, ker ljudje, ki se ne vdajo asimilacijskim pritiskom in zatorej ne podležejo asimilaciji, zlahka pridejo v stik z industrijo smrti, kakor to velja za Micino babico in številne znance in znanke iz okolice, ki so preživeli taborišča ali pa se iz njih niso vrnili, za Momikove prednike in prednice ter sosede, za Godino samega in tudi za Leopolda, pri katerem pa je v primerjavi z drugimi – čeprav svoje pripadnosti nemški manjšini sicer nikoli ne zanika – še najtežje govoriti o nekakšni aktivni narodni zavesti. Drugi, kakor na primer Micin oče in dedek, postanejo žrtve vojnih grozot na bojiščih. Po drugi strani pa so za psiho in osebno ter skupinsko identiteto obremenjujoče tudi manj hude izkušnje, »blažje« oblike diskriminacije in asimilacijskih pritiskov.

Kadar etnocentrično oziroma ksenofobno nastrojeni ljudje pridejo v stik s pripadniki in pripadnicami manjšine, ki se jih bojijo, ker jim je praviloma desničarska ideologija dovolj dolgo vcepljala na primer prepričanje, da hočejo večinskemu narodu bolj ali manj ukrasti življenjski prostor, je nevarnost konfliktov precej visoka. Takšni konflikti so lahko povsem različni, a se v glavnem vrtijo okoli vprašanja interpretacije določenih zgodovinskih dogodkov in danosti ter neredko vključujejo tudi projekcijo lastnih slabosti v domnevne sovražnike. Pogosto so tovrstne debate (in tudi fizični spoprijemi) povezane (oziroma povezani) z vprašanjem izvirnega mita, torej s privzemanjem historične pravice do določenega življenjskega prostora in s poudarjanjem že stoletja trajajoče lastne veličine in z njo povezane superiornosti lastnega naroda ter lastne identitete. Tako v zvezi s pojasnjevanjem in popravljanjem zmot glede zgodovinskih (ne)resničnosti sicer dokaj pasivnemu Godini skorajda ne preostane nič drugega, kakor da ogorčen nasprotuje nakazanemu mnenju, da so Slovenci oziroma Slovani barbarski narod. V nasprotju s tem Micinemu očetu »in njegovim tovarišem iz vojnih dni ni do tega, da bi jih ljudje zmerjali in

pljuvali na cesti« (Haderlap 2012b: 124), zato se kakršnim koli konfliktom izogibajo, kadar se le da.

Ob stiku pripadnikov ter pripadnic večine in manjšine sta v tem kontekstu običajna tudi nejevera, da bi lahko pripadniki večinskega naroda kaj zakrivali, in zanikanje vojnih zločinov, za katere so odgovorni lastni rojaki in njihovi somišljeniki oziroma zavezniki. Tako se na primer gospa Amalia razburja, ali je dejansko mogoče, »da je vse res, kar so pisali o nemških taboriščih? O, ta pokvarjeni svet, sama laž in laž.« (Pahor 1993: 30.)

Nič manjšega konfliktnega potenciala pa ne premorejo niti povsem konkretne zadeve, kakor se pokaže na primer v prej prikazanem sporu med očetovo družbo in družino s sosednjega omizja v gostilni v Železni Kapli, v katerem gre za vprašanje, kdo je tik pred koncem druge svetovne vojne pomoril Peršmanovo družino. Tovrstne diskusije poleg etnocentrično-ksenofobne drže pripadnikov in pripadnic večinskega prebivalstva v odnosu do manjšine ponazarjajo še en zanimiv pojav, in sicer prekomerno asimilacijsko dinamiko. Prav v krajih, kot je Železna Kapla, kjer je delež slovenskega prebivalstva že od nekdaj zelo visok, se verjetno kaj rado pripeti, da asimilirani ljudje manjšinskega porekla še bolj zavzeto izražajo sovraštvo do pripadnikov in pripadnic manjšine, saj ravno zaničevanje tujega, ki je asimilirancu podobno, še bolj opravičuje zanikanje zavrženega dela lastne identitete in izvirne identifikacijske skupnosti.

Vsekakor takšni ali drugačni konflikti še bolj utrjujejo diskurzivno vzpostavljeno mejo med »nami« in »onimi«, kar privede do še jasnejšega zavzemanja pozicije in izražanja pripadnosti, s tem pa se še dodatno krepijo konfliktni potenciali in razvije se nekakšen začarani krog vse večjega medsebojnega sovraštva. Spričo tega bi se zdela utemeljena domneva, da isti mehanizem deluje tudi v taboriščnem okolju, kjer se da prav tako razlikovati med mi-taboriščniki in oni-nadzorniki. Vendar temu seveda ni tako, kajti v taborišču – pri čemer je vseeno, ali gre za delovno ali za uničevalno taborišče – vladajo posebni »zakoni«.

Glavna in nemara najbolj strašljiva značilnost taborišč je v tesni povezavi s tetoviranimi podlaktmi, ki so Mic in Momika že v otroških letih tako pretresle. Tako že odrasli Momik ugotavlja, »da je zame najbolj grozna stvar v zvezi s šoo to, da so tam izbrisali človeško individualnost. Tvoja edinstvenost ni bila prav nič pomembna, ne tvoje misli, značaj, biografija, ljubezni, bolezni, skrivnosti.« (Grossman 2010: 178.) Taborišča torej niso uničevala in izničevala »samo« življenj, temveč identitete kot take. Zavedati se je treba, da je bilo ravno absolutno razosebljanje oziroma razčlovečenje³¹ – poleg med nacisti splošno

³¹ Podobno razčlovečenje je kot t. i. informburojevec na Golem otoku doživel tudi Peter, glavni lik premalo znanega oziroma upoštevanega romana *Noč do jutra* izpod peresa slovenskega avtorja Branka Hofmana.

sprejetega prepričanja, da nihče »ne nosi nikakršne osebne odgovornosti za ta dejanja, saj samo izpolnjuje ukaze« (Grossman 2010: 344) – pravzaprav predpogoj za funkcioniranje množičnega, industrijskega morjenja, saj je šele to omogočalo Jude in druge žrtvene skupine dojemati kot ne-ljudi. Šele na ta način se je kljub osebnemu stiku z diskriminiranimi, z ujetniki, lahko vzpostavila anonimizacija, ki je potrebna za mrzenje domnevnega sovražnika. Prav takšno brezpogojno in slepo sovraštvo pa je dopuščalo ubijanje in morjenje »manjvrednih« ljudi ter »nevrednih življenja« dojemati kot častivredno in celo visoko moralno ravnanje. Tako so Obersturmbannführerju Neiglu, poveljniku uničevalnega taborišča, v katerem se je znašel dedek Anšel, položene v usta naslednje Himmlerjeve besede: »'Ko je drugo ob drugo postavljenih sto ali petsto ali tisoč trupel, je vse to zdržati in še vedno ostati pošten človek – razen seveda posameznih primerov, izjem, ki so posledica človeške šibkosti – stvar, ki nas utrjuje.'« (Grossman 2010: 272.) Pri anonimizaciji in razčlovečenju, ki sta konstitutivna za tako izkrivljeno in perverzno dojetje genocida, pa sta igrala bistveno vlogo prav odvzem osebnega imena in podelitev številke, pa naj je bila ta napisana na hrbet ali vtetovirana v podlaket. »Imela sem številko 24 834, reče babica in v tem trenutku se mi zdi žalostna in hkrati kljubovalna« (Haderlap 2012b: 28), kakor ugotavlja mlada Mic. Toda babica je močna osebnost in se je naučila živeti s to izkušnjo. Drugače pa je z Ginzburgom, enim izmed starčkov, s katerimi Momik poseda na klopci in »ki je bil umazan in je smrdel, je stalno prihajal in spraševal, kdo sem, kdo sem, in to zato, ker je izgubil spomin pri tistih, naj bo njihovo ime izbrisano« (Grossman 2010: 8). Tako je amnezični Ginzburg »lep« primer za uspešno taboriščno delovanje, saj je, oropan spomina in identitete, obenem telesno živ in mentalno mrtev.

Tudi Godina kot nekdanji taboriščnik še kako dobro pozna »ozračje niča, ki ga je bil med vojsko doživel na Nemškem. Bil je to čas pogube, tako da se že nekaj let po vrnitvi k domačemu morju zmeraj znova sprašuje, ali se je zares vrnil.« (Pahor 1993: 22.) Vprašanje bi se nemara lahko prav tako glasilo, ali je tudi mentalno in psihično preživel in ali je torej še vedno isti, tak kot je bil pred izkušnjo razosebljanja. Čuti, »da je brezdomec, da mu je zelo prav, če se pomeša med nepoznane ljudi in je med njimi anonimen. Tako pravzaprav obnavlja stanje brezosebnosti, ki so mu ga vsilili za bodečo žico, a ga sam ne išče, samo nekako vdaja se mu.« (Pahor 1993: 22.) Nekoliko pozneje ugotavlja v zanj značilni maniri kljubovanja smrti, da tako

kakor je nekoč med tujo množico postal anonimen in sebe izgubil, tako skuša zdaj med neznanimi ljudmi spet sestaviti svojo identiteto. Vendar pa ne gre za nadaljevanje njegovega

nekdanjega jaza, ampak kakor za mozaično podobo, ki jo na podlagi nekega osnovnega jedra sestavlja iz nabranih pisanih delov. V glavnem gre za intimno risbo, ki so njene barve žive, a umirjene, gre za hvalnico življenju, ki jo uro za uro piše vase s sprejemanjem novih bližin, novih obzorij, novega čustvenega razdajanja. (Pahor 1993: 130)

Kljub optimizmu in skorajda trmasto-vitalistični drži se Godina potemtakem vsekakor zaveda, da tak, kakršen je bil pred taboriščem, ne bo nikoli več. Travmatične izkušnje spreminjajo, s sledmi in posledicami teh izkušenj pa se, tako kakor romaneskni liki ostalih treh romanov in travmatizirani ljudje nasploh, sooča na sebi lasten način. Ob tem se zdi, da bi bil prav izpričevani optimizem lahko znak, da se je celo že sprijaznil z vsem tem in da se trudi živeti s težko zavestjo o izgubljeni predtaboriščni identiteti.

S takšnim stanjem brezosebnosti, kakršno je bilo vsiljeno Godini, babici in drugim, torej z razčlovečenjem, se – ne glede na to, da ni podvržen fašistično-nacističnemu nasilju, temveč sovjetskemu – že v najstniških letih, ko pravzaprav šele ustvarja svojo identiteto, seznanja tudi Leo. »Vsakdo je moral noč in dan vedeti za svoji številki in se zavedati, da smo številke in ne ljudje.« (Müller 2010: 19, 20.) Navkljub temu v začetni fazi ujetništva interniranci in interniranke ter nemški vojni ujetniki iz okolice še izživljajo svoje spolne nagone tako v barakah kot tudi v neki mogočni cevi, za katero nihče ne ve, »kako je prišla sem. Odkar smo prišli v taborišče, vemo samo to, za kaj je dobra. Vsi ji pravijo CEPELIN.« (Müller 2010: 63.) Toda apeli, stalno preštevanje, prisilno delo in pičla hrana ne ostanejo brez posledic.

V drugem letu je zima Cepelinu naredila konec. Potem še lakota. Ko se nas je angel lakote obsedeno oklepal, ko je napočil čas kosti in kože, ko samca ni bilo več mogoče razločiti od samice, smo na Jami še naprej raztovarjali premog. Le stezice sredi plevela so se zaraščale. In ptičja grašica se je vijolično ovijala okrog belega rmana in rdeče lobode, modri repinec je cvetel in osat tudi. Cepelin je spal in pripadel rji, kakor je premog pripadal taborišču, trave stepi in mi lakoti. (Müller 2010: 65)

V zvezi z izničevanjem identitet, z razčlovečenjem – ob odvzemu osebnih imen in dodelitvi številok – potemtakem igra pomembno vlogo tudi načrtno, pretehtano in preračunano izstradanje ujetnikov. Sčasoma so si namreč vsi podobni, zaradi vseprisotne in nenehne lakote so tako rekoč raz-spoljeni ter oropani kratkomalo vseh razlikovalnih telesnih značilnosti. Posledica nenehnega stradanja in stalne lakote pa je tudi izguba človeških vedenjskih vzorcev

in privzem povsem animaličnega delovanja. Leo »v možganih [ni] imel drugega kot večno brnenje lajne, ki je noč in dan ponavljala: mraz reže, lakota goljufa, utrujenost obremenjuje, domotožje razžira, stenice in uši grizejo.« (Müller 2010: 174.) V skladu s takšno miselno in čustveno otopelostjo ter neprožnostjo spričo taboriščne resničnosti tudi smrt polagoma postaja nekaj povsem vsakdanjega. »V taborišču smo se naučili pospravljati mrliča, ne da bi nas bilo groza. Slečemo jih, preden nastopi otrplost, njihova oblačila potrebujemo, da ne bi zmrznili. In pojémo njihov prihranjeni kruh. Po zadnjem vdihljaju je smrt za nas pridobitev« (Müller 2010: 83), sprejemajo jo kot neizogibno in naravnost dobrodošlo danost. Ne glede na to pa še vedno plaši in navdaja s strahom. Tako Leo reflektira, da odsotnih soujetnikov ni imel za mrtve,

če se niso zgrudili ravno pred mojimi očmi [...]. Nikakor nisem hotel spraševati, kje so. Ko vidiš, koliko ljudi se je prej kot ti prenehalo boriti, postane strah mogočen. Sčasoma premogočen, torej tako podoben ravnodušnosti, da bi ju komaj znal razložiti. Moraš pa biti hiter, ko prvi odkriješ mrtveca. [...] Pospravljanje je naš način žalovanja. Ko pridejo v barako nosila, ne sme vodstvo taborišča razen trupla dobiti ničesar, kar bi lahko odneslo.

Kadar pokojni ni osebni znanec, vidiš samo dobre plati. V pospravljanju ni nič slabega, če bi bil položaj obrnjen, bi umrli s tabo naredil isto, in ti bi mu blagohotno dopustil. Taborišče je praktičen svet. Sram in srh sta razkošje, ki si ga ne moreš privoščiti. [...] Mislim, da manjši ko je strah pred mrtvimi, bolj se oklepaš življenja. (Müller 2010: 102)

Tako kot Leo se ga je oklepala tudi Micina babica in se, sicer šele nekaj mesecev po koncu druge svetovne vojne, vrnila v domačo Lepeno, kjer leta pozneje s svojimi doživetji seznanja vnukinjo. »Tako malo kruha smo imeli v taborišču, vidiš, toliko, s palcem in kazalcem pokaže velikost rezin, ki so jih delili zapornikom. Zaleči je moral za ves dan, včasih za dva. Pozneje nismo dobili niti tega, pove, in smo o kruhu fantazirali.« (Haderlap 2012b: 9.) A tudi partizani so bili izpostavljeni nečloveškim, razčlovečujočim razmeram, kakor se spominja oče. »V vojni se godi človeku kakor zajcu med lovom, samo še veliko slabše« (Haderlap 2012b: 69). To potrди tudi očetov bratranec Peter, ko pravi, da so bili »zajci, lakota pa je bila naš poveljnik.« (Haderlap 2012b: 69.)

Stalna izpostavljenost tovrstnim pripombam in pripovedim je močno vplivala na Micin razvoj in njeno identiteto. Zdi se, da je po babičini smrti sicer začela držati določeno razdaljo do preteklosti svoje družine, ki pa jo je vendarle močno zaznamovala, in podobno kakor Momik se ji tudi ona sčasoma začenja posvečati spet bolj intenzivno. »Začnem spraševati in

iskati povezave. Kar slišim, mi ne da miru. Navezuje se na zgodbe otroštva, ki so se ulovile vame.« (Haderlap 2012b: 175.)

Po očetovi smrti začne brati babičino lagersko knjižico, ki jo je v otroških letih ob babičinih pripovedovanjih tako dobro spoznala in v kateri je babica opisala, kaj se ji je dogodilo od dneva aretacije do vrnitve domov. Ker »ji, beleži, manjka besed« (Haderlap 2012b: 203), je z letom in pol koncentracijskega taborišča zapolnila samo tri strani tega zvežčiča. V Ravensbrücku »je bilo čudno, zapiše, človek ni žival!« (Haderlap 2012b: 203.) A tako kot Godina je, kakor se zdi, z vso močjo kljubovala vsiljenemu razosebljanju in razčlovečenju ter preživela. S pripovedovanjem in zapisom pa je poskrbela tudi za to, da se njena zgodba ni izgubila v pozabi. Ko se Mic torej spet spopada z njo, se za trenutek

ustrašim, da me bo preteklost povsem poteptala, da se bom izgubila pod njeno težo. Potem sklenem, vse razpršeno, hranjeno v spominu, pripovedovano, vse navzoče in odsotno preliti v pisno obliko, se na novo zasnovati po spominu in si vdihniti telo iz besed, telo iz zraka in pogledov, vonjev in vonjav, glasov, šumov in minulega, telo iz sanj in sledov.

Lahko bi priklicala nepovrnljivo, spoznala, da se je vrnilo predrugačeno, da je skupaj s sabo spremenilo mene. Lahko bi na novo uredila vse razpadlo in razpihano v času, da bi tisto spodaj lahko pogledalo na svetlo. Lahko bi se z nevidnim telesom oklenila minulega, ga s tem zapečatila in premagala. (Haderlap 2012b: 207)

Te misli je kot prvoosebna pripovedovalka uresničila v romanu *Angel pozabe*. Pisala je o sebi, o svoji identiteti, svojem poreklu. Preteklosti in tudi travmam je napovedala boj, zavoljo katerega se je med drugim vrnila v svoja otroška leta in iz katerega sicer ni izšla kot jasna zmagovalka, hkrati pa nikakor ni doživela niti poraza.

Travma v slovenskem in svetovnem romanu

Že kot mlada deklica se glavna junakinja *Angela pozabe*, ki odrašča na odročni kmetiji v bližini Železne Kaple, predvsem na osnovi babičinega vzgajanja in njenih pripovedi seznanja s svetom. Vendar njeno otroštvo v krogu ožje družine ni tako idilično, kot se sprva dozdeva. Idilo že od vsega začetka razbijajo neskladja in nekakšen konkurenčni boj med babico in mamo, vse bolj pa je čutiti tudi, da se majhna koroškoslovenska družina bori s posledicami druge svetovne vojne.

Babica je bila kot politična ujetnica v taborišču Ravensbrück – njene izkušnje so po eni strani edinstvene, v vsej svoji tragiki pa hkrati podobne tolikim drugim. Vendar se hitro,

še preden je sploh zares kar koli pojasnjeno, vzpostavi vtis, da sta jo rešili močna osebnost in nekakšna trma, da je navzlic vsemu, kar je videla in doživela, ohranila skorajda neverjetno voljo do življenja. Kaj takega bi bilo mogoče trditi tudi za Mirka Godino, nikakor pa ne za Momikove starše in starčke, s katerimi se mladi izraelski deček družijo, zato da bi izvedel kaj več o vzroku za njihovo čudno obnašanje in številne krehce, njihovo stokanje in ječanje. Rad bi prišel na dno skrivnosti o holokavstu, saj je prepričan, da »lahko samo on reši svoje starše pred njihovim lastnim strahom, pred njihovim molkom, krehci in prekletstvom, in te stvari so postale še hujše, odkar je prišel k njim dedek Anšel in jih nenamerno spomnil vsega, kar so se tako trudili pozabiti in nikomur povedati.« (Grossman 2010: 21.) Odkar je k njim prišel dedek Anšel, oče, ki se je v zadnjih letih »začel počasi umirjati, in je skorajda prenehal z morami« (Grossman 2010: 31), spet vsako noč kriči v spanju. Momik se temu seveda čudi, a nihče mu ni zares pripravljen česar koli razložiti. Edina, ki ni preganjala svojih spominov in jih je, »ko je še imela spomin« (Grossman 2010: 10), v jidišu celo zapisovala v nek zvezek, je bila medtem že mrtva Momikova babica. Včasih mu je kaj pripovedovala, »ko se je še spomnila in so vsi mislili, da je še pod starostjo, ko se začnejo stvari razumeti, ampak ko je mama videla v njegovih očeh, da ne gleda kar tako, ji je takoj in nemudoma rekla, naj preneha s tem« (Grossman 2010: 31).

Medtem ko se Momikovi starši in ostali prav tako ekstremno travmatizirani odrasli v njegovem okolju torej precej neuspešno trudijo z molkom potlačiti spomine na to, kar so kot pripadniki in pripadnice najbolj zaničevane ter najbolj sistematično uničevane žrtvene skupine doživeli med holokavstom, pa se Micina babica ne upira drobcem spomina na taboriščni čas, jih neprestano omenja in kot samoumevno vključuje v povojni vsakdan. Travmatične izkušnje je torej uspela nekako »udomačiti« in se, čeprav jo je taborišče spremenilo in zaznamovalo, ponovno integrirati v povojno realnost ter nadaljevati z življenjem. Vendar se sčasoma postavi vprašanje, ali se neuklonljiva ženska morda kljub svoji žilavosti bori s krivdo preživele(ga), kajti »rešila se je, to že, ali zato rada živi, tega pa ne ve.« (Haderlap 2012b: 53.) Konec koncev so ji iz Lublina poslali pepel njene ljubljene rejenke Mici in vnukinjo že v otroških letih prešine »spoznanje, da ima [babica] za svoje hrepenenje po smrti skrivnosten vzrok.« (Haderlap 2012b: 30.)

Tako kot babica se je tudi Mirko Godina v taboriščnem svetu krematorijev in žic kljub vsem mukam, kljub izkušnji razčlovečenja oklepal življenja. Po vrnitvi je sicer »skušal zabrisati podobe uničevalskega sistema z zmeraj novim občutkom prenovitvene resnice, ki ga daje bližina ljubljene bitja.« (Pahor 1993: 118.) Toda tudi on spominov na ta čas ne preganja tako trdovratno in za vsako ceno kot Momikovi starši in starčki, čeprav govori o njih

z opazno večjo nejevoljo kakor Micina babica. Vsekakor pa on, povsem drugače kot babica, nikakor ne hrepeni po smrti, temveč po življenju, saj, tako meni, »povrnjenec iz sodobnega mrtvega doma ne more drugače, kot da zmeraj in povsod nemirno išče pričevanje o klitju, o ljubezni, ki je jedro življenja.« (Pahor 1993: 69.) Prav zaradi te potrebe po (neodvisni) ljubezni je tudi stalno na poti, kar je sicer na nek način beg pred doživetimi travmami, a hkrati verjetno tudi aktivno iskanje možnosti za premagovanje teh travm.

Res, odhajal je zavoljo potrebe po novem okolju in po novih ljudeh; zavoljo potrebe po občutku, da ni na nikogar navezan, od nikogar odvisen; odhajal je zato, da bi si nabral zmeraj novih dokazov o živem življenju. Vse to je vedel. A zdaj se mu je [...] razjasnilo, da je od konca vojske, od vrnitve iz Belsena iskal izredno pričevanje proti smrti. Iskal je zavest zmage nad poginom, čeprav po navadi ni neposredno mislil nanj. V vsakdanjem življenju je smrt zmeraj znova preraščal z vedrostjo, s skoraj nenadzorovanim humorjem, a njegova notranjost je vendar sproti zahtevala še neko večjo odškodnino.

To je zmeraj odplačevala ljubezen. (Pahor 1993: 118)

Za Godino sta najpomembnejši sredstvi za odganjanje travm torej ljubezen in vedrost. Zato ne preseneča njegovo prepričanje, da samo ob osebi, ki je sama neobremenjena s taboriščno izkušnjo, lahko dobi, kar potrebuje, »da bi v nekdanji deportiranki težko našel tisto zalogo igrivosti, ki pomeni zanj zmago nad tragedijo sodobne zgodovine.« (Pahor 1993: 166.) Vendar je kljub pomenu, ki ga ima zanj igrivost, daleč od tega, da bi se v tem svojem razdajanju ljubezni ter prešernosti slepil in verjel, da je zato že vse v redu in prestano, zaveda se celo tega, da »to samo on ve, kako se večkrat razdaja v prisrčnosti zato, da drži razdaljo. Tako s svojo na videz neprizadeto igrivostjo ostaja na površini predvsem zato, da se ne bi potapljal v resnobo, ki bi se lahko vsak trenutek zbudila na pogubnem dnu.« (Pahor 1993: 22, 23.) Povsem zavestno se torej oprijema svojega izbranega obrambnega mehanizma, ki naj da ljudem okoli njega, predvsem pa Godini samemu vedeti, da ni mrtev, da je preživel, da živi. Predajanje ljubezni in vedrost ter igrivost naj potemtakem v prvi vrsti preusmerjajo pozornost stran od smrti.

Medtem ko Godina torej odriva spomine, četudi kljubuje smrti med drugim iz prepričanja, da se bosta »samo iz silne ljubezni [...] rodila ponos in drznost in samo iz drznosti bo vzknila svoboda« (Pahor 1993: 161) – s čimer ima nemara v mislih prav tako, ali morda predvsem svobodo, ki bi ga odrešila spominov – se je Micina babica na nek način, bolj kot on, sprijaznila s preteklostjo. Svoje spomine, pa naj bodo še tako neznosni, je uzavestila in

sprejela kot svoje. Toda ne samo kot svoje. Momikovi starši in ostali odrasli v njihovi ulici svojih spominov ne želijo deliti z nikomer, ker se očitno bojijo, da bi se jih v tem primeru znebili še težje, čeprav je njihova edina želja pozabiti vse, kar je bilo. Njihov obrambni mehanizem, ki se ga oklepajo skorajda bolj močno kot življenje samega, je torej molk. Babica pa hoče kljub vsej neznosnosti podoživljanja izkušenj ob spominjanju prav to: deliti spomine in doživetja z drugimi.

Babica se pravzaprav celo zavestno odloči za to, da svojih spominov ne bo obdržala zase. Razlogi za takšno odločitev sicer niso pojasnjeni, toda zdi se, da po eni strani zazna blagodejen učinek govorjenja in pripovedovanja o doživetem, da pa po drugi strani tudi intuitivno dojame pomen lastnega pričevanja za kolektivni spomin oziroma nekakšno kulturo spominjanja. Prepričana je, skratka, da je njena zgodba pomembna. Morda iz bojzani, da ji na primer vnukinja kot najbolj zvesta poslušalka ne bi verjela, morda iz zavesti o tem, da nemalo ljudi na Koroškem dejansko ne verjame ali noče verjeti, kar – če že ne skušajo vsega zamolčati in potlačiti – pripovedujejo preživeli, ki so se vrnili iz taborišč, morda pa preprosto zato, ker ji je na ta način lažje govoriti, svoja pričevanja podkrepljuje s ponazorili oziroma dokazi vseh vrst. Ko nekega večera svoji vnukinji, kot že nekajkrat pred tem, približuje čas svojega ujetništva,

[i]z miznega predala vzame veliko žlico, lagerska žlica za višje, reče, ukradla jo je v lagerski kuhinji. Glej, reče in pokaže na gravuro na hrbtni strani ročaja na njej RAD, *Reichsarbeitsdienst*, delovna služba rajha. Potem potopi žlico v grozdni kompot, zajame iz kozarca nekaj jagod in jih spusti v usta. Naslednja porcija je zame. [...] Tudi svojo lagersko žlico je prinesla s sabo, navadno aluminijasto žlico, spravila jo je med dokumente, da se ne izgubi, kot dokazilo, reče. (Haderlap 2012b: 94)

Dokazov, ki jih je zbrala in spravila, torej ni ohranila po naključju, temveč jih je obdržala prav tako zavestno, kakor se je odločila svoji vnukinji (in s tem tudi drugim) predati ter zapustiti težko in zato nič manj pomembno dediščino v obliki spominov – prihodnji rodovi naj vedo, kaj se je zgodilo, dogajalo žrtvam nacističnega nasilja, o tem ni dvoma. Toliko let pozneje pa se še vedno ogorčena čudi temu, kar se je godilo za časa tretjega rajha. »Bog, kakšni so lahko ljudje, vzklikne babica in pljune na fotografijo.« (Haderlap 2012b: 88.) Vsekakor pa verjame, da zdaj, ko sta izšli knjigi »*Ženske iz Ravensbrücka* in [...] *Kaj meni mar za to*, ki ju je prinesla s spominske slovesnosti v Ravensbrücku« in ki ji pomenita zelo veliko, »nihče več ne bo mogel reči, da si zgodbe izmišlja. Nihče več me ne bo mogel

zmerjati za lažnivko, reče.« (Haderlap 2012b: 88.) Knjigi, povzdignjeni v nekakšni neizpodbitni avtoriteti, ji pomagata premagovati travme, s tem pa prispevata k ponovnemu vzpostavljanju njene osebne integritete in tudi identitete.

Kljub očitno neomajnemu prepričanju, da je edino prav, če ne celo nujno pričevati o času druge svetovne vojne, pa je babici na trenutke vendarle zelo mučno podoživljati preteklo. Ne glede na vsa leta, ki so že minila od njene vrnitve v domače okolje, je preteklost še preblizu in spomini še presveži. »Ko babica omeni obroke hrane v taborišču, se je poloti nervozna lakota. Spet odpre škatlo s piškoti ali vzame kozarec kompota iz omare, v kateri hrani več kozarcev vložnega za kakšen tolažilni obrok.« (Haderlap 2012b: 94.)

Še močneje in še dalj časa kot babica pa se s travmatičnimi izkušnjami in njihovimi posledicami bori Leopold Auberg, ki se, podobno kakor odrasli, ob katerih odrašča Momik, zagrne v molk. Vendar njegova odločitev za molk ni tako prostovoljna in dokončna kot v primeru Judov, ki so se po vojni izselili v Bet Meznil v Jeruzalemu. Pravzaprav niti ne gre za odločitev, kajti molka ne izbere sam, temveč mu je le-ta naložen, on pa se mu bolj ali manj pasivno, deloma celo malodane hvaležno ukloni. »Moje noge so bile že nekaj mesecev doma, pa še nihče ni vedel, kaj sem videl. In tudi vprašal ni nihče. Pripoveduješ lahko samo takrat, ko si spet tisti, o katerem pripoveduješ. Veselilo me je, da ni nihče ničesar vprašal, na tihem pa me je prizadelo.« (Müller 2010: 189.) Naložen, zapovedan molk, četudi se na čase mogoče zdi celo blagodejen, potemtakem še dodatno travmatizira. Čeprav je po petih letih spet v (navidezno) varnem krogu domačih, se nikakor ne počuti doma, kajti prepričan je, da je nezaželen. »Vedel sem, da je bil strah večji od presenečenja, hišo je preplavilo neveselo olajšanje, ko sem se vrnil. Ogoljufal sem njihov čas žalovanja, ker sem bil še živ.« (Müller 2010: 189.) Leova družina se torej ne uspe uskladiti s povrnjencem, on sam, preveč izmučen in pretresen zaradi izkušnje prisilnega dela in taboriščne resničnosti, pa nima moči, da bi naredil kaj drugega, kakor da se preprosto ukloni situaciji. Tako nima možnosti govoriti o doživetem in se, po propadlem zakonu ter pobegu pred človeške pravice nespoštuječim režimom, še desetletja po vrnitvi iz taborišča bori s svojimi demoni, ki mu deloma še kar vsiljujejo prvine animaličnega čutenja. Ko je še doma pri svoji družini, ugotavlja, da je pozabil, »kako se jé z nožem in vilico. Trzale so mi roke, trzalo mi je v grlu, kadar sem pogoltnil. Vedel sem, kako je, če stradaš, in kako podaljšuješ jed ali jo požiraš, ko jo naposled imaš pred sabo. Nisem pa več vedel, kako dolgo je treba žvečiti in kdaj pogoltniti, če hočeš jesti olikano.« (Müller 2010: 192.) Že v Gradcu pa prvoosebni pripovedovalec v času pripovedovanja reflektira, da »[n]i primernih besed za lakotno trpljenje. Lakoti moram še danes kazati, da sem se ji izmuznil. Odkar mi ni treba več stradati, jem dobesečno življenje

sámo. Okus jedenja me vsega prevzame, kadar jem. Odkar sem se vrnil iz taborišča, že šestdeset let, jem zoper stradež.« (Müller 2010: 17.) Ne glede na vse to in ne glede na more, pa se zdi, da ima zamolčane in potlačene izkušnje ter spomine, ki se mu, potlačitvi navkljub, zaradi neutrudljive sile spomina vztrajno vračajo predvsem ponoči, bolje pod kontrolo kot Micin oče. Vendar bi bilo težko izreči sodbo, kdo od njiju se uspešneje sooča s svojimi travmami.

Medtem ko so babica, Momikovi sorodniki in starčki, Godina ter Leo vsi bivši taboriščniki, Zdravka preganjajo spomini na čas pri partizanih. »Vojna je zahrbtnen birič, lovec na ljudi. Vrgla je svojo mrežo na odrasle in zdaj jih s črepinjami smrti, svojo spominsko navlako davi v svojem ujetništvu. Samo majhna neprevidnost, drobna nepozornost in že vzdigne svojo mrežo, že ima očeta nataknenega na kavljju spominov« (Haderlap 2012b: 68). Tudi on je na lastnem telesu občutil, kaj je lakota, kaj je stradanje, in spoznal, kaj pomeni boj za življenje, za golo preživetje. Vendar drugače kakor vsi ostali je bil oče, ko je bil izpostavljen integriteto in življenje ogrožajočim izkušnjam, deček v zgodnjih najstniških letih, skorajda še otrok. Zelo verjetno prav v tem tiči razlog, da se je očitno toliko slabše kot drugi, ki – z izjemo nekaterih Momikovih znancev – bolje obvladujejo svoja občutja, sprijaznil z doživetim. Res je sicer, da si je tudi on ustvaril družino, da predano skrbi za čebele in da je rad viden sopotnik v svoji moški družini, a prav tako je res, da se vdaja alkoholu, da ga vedno znova obvladujejo napadi agresivnosti in da je ne glede na vse to videti čedalje bolj brezvoljen ter nebogljen. Ob takem očetu kljub ljubezni in naklonjenosti do njega prav gotovo ni lahko odraščati.

Nekoč mlada Mic zazna, »da oče v čebelnjaku poje *Vigred se povrne*, žalostno pesem o pomladi, ki se vsako leto vrne in vse prebudi v življenje, samo zanj ne bo nobene pomladi več, poje, ker bo umrl.« (Haderlap 2012b: 40.) Deklica se seveda ustraši in zaskrbljeno vpraša, »kako naj mu pomagam in mama reče: Moliti moraš zanj! Torej zmolim za očeta očenaš. On dvigne glavo in naju nekaj trenutkov očitajoče gleda, potem spet zapoje« (Haderlap 2012b: 40). Hčerka očeta ne razume, iz tega nerazumevanja pa se polagoma razvijeta obup in strah. Daleč od kakršne koli zlobe in popolnoma nehote oče svoje travme prenaša na bližnje, kajti »[v]ojna se nenadno pojavlja v bežno navrženih stavkih, napada iz zavetja teme« (Haderlap 2012b: 68), Zdravko pa proti takim napadom spominov očitno ni razvil delujočega obrambnega mehanizma, kaj šele, da bi mu uspelo premagovati svoje travme. Tako se občasno vdaja svoji melanholiji in podobno kot babica koprni po smrti, le s to razliko, da on grozi tudi s samomorom, ki pa ga najbrž iz strahu ne naredi. Vsekakor je v zraku domala neznosna napetost, ko začenja »s svojimi samoobtoževanji, ki jih ritmično

ponavlja, ničvreden je, še nikoli ni bil česa vreden, psiček je, ki se je zatekel pod mizo. [...] Psiček pa se ne gane, zalezal se je v kot, kakor jaz, ki že slutim, kaj še pride, ko bo oče odšel iz hiše.« (Haderlap 2012b: 72.) Zasliši se strel, ki pa je šel v prazno – oče se ni ranil.

Vendar Zdravko, ki očitno ne more izražati svoje žalosti, čeprav mu, drugače kakor Leopoldu, nihče ne brani govoriti o svojih izkušnjah, ne ogroža zgolj samega sebe, temveč tudi svoje bližnje.

Igramo se partizane, kajti oče nam že spet z glasnim vpitjem in z lovsko puško v roki grozi, da nas bo vse postrelil. Z bratom stečeva navkreber v pobočje in v gozd, počepneva za leskovo grmičevje, se z nevidnim orožjem, uperjenim tja dol, plaziva po obronku gozda in leže v travi opazujeva hišo staršev, preudarjajoč, kdaj bi lahko zapustila kritje in spet vstopila v naše sobe.

Enkrat zbeži z nama tudi mama in to naju zaskrbi, saj se bojiva, da je morda pritegnila očetovo pozornost in bo odkril najino skrivališče. [...] Opazujem očeta, kako se v novi podobi podaja v vojno z nami, in opazujem sebe, vidim, da sem zapustila svojo telesno lupino in zdaj z višine gledam nase kot na lutko, ki leži v travi in stiska glavo med ramena. Tudi če me zadane, ne bom umrla, pomislim, saj sem pobegnila iz svojega telesa. (Haderlap 2012b: 71)

Po babičini smrti takšni in podobni napadi agresivnosti postajajo še pogostejši, saj »preneha govoriti o svojih samomorilskih naklepih. Uničevalsko slo, ki jo je prej usmerjal navznoter, zdaj sprošča navzven.« (Haderlap 2012b: 121.) Tako družina še bolj trpi zaradi njega in njegovih nepredelanih travm. »Izzeta sem od njegovih uničujočih izpadov in ne najdem besed, ki bi lahko ponazorile silo njegovih izbruhov.« (Haderlap 2012b: 123.) Edino nasilje oziroma grožnja z njim – saj fizično k sreči nikomur nič ne stori – mu očitno kot nekakšen ventil za odtekanje notranje napetosti pripomore k olajšanju.

Tako kot zbegana in nemočna Mic je tudi Momik konfrontiran s težavami ekstremno travmatiziranih sorodnikov in znancev, vendar drugače kakor koroškoslovenska deklica nikoli ni izpostavljen kakršni koli agresiji, sploh pa ne takšni, ki bi bila naperjena proti njemu samemu. Izraelski deček se sooča »samo« z resignativnim stokanjem in s kričanjem v spanju, z metaforično nabitim jezikom preživelih, iz katerega ne zmore razbrati skorajda nič, predvsem pa se bori s trdovratnim molkom. Edini, ki po smrti babice Henny neustavljivo govori, je dedek Anšel. Toda dedek Anšel izmed vseh glavnih oseb v štirih obravnavanih romanih, ki se morajo tako kot drugi bolj (ali manj) hudo travmatizirani ljudje na njim lasten način soočati s svojimi izkušnjami, najslabše prenaša, kar je doživel, saj je samo on psihično popolnoma propadel in zato Momiku pravzaprav ni toliko v pomoč, kot bi si deček želel.

Dolga leta je bil v umobolnici, kakor je družini Neumann pojasnil voznik rešilca, ki ga je pripeljal k njim, »in nikoli se ga ni dalo razumeti, vedno je pel in govoril s sabo, kot zdajle, mogoče moli ali kaj takega, in sploh ne sliši, kaj se mu govori, kot da bi bil gluhi; [...] kdo ve, kaj so mu naredili Tam, naj bo njihovo ime izbrisano, nu, in niti ne vemo, kje je sploh bil, v katerem taborišču ali kaj« (Grossman 2010: 7). Toda nenadoma je v teh brezumnih litanijah začel izgovarjati različna imena in si na ta način nekako »priklical« svojo družino, ki ni vedela, da sploh še živi. Vsekakor pa se njegovega nezadržnega govornega toka ne da enačiti z Godinovo pretirano igrivostjo, ki naj njemu in drugim dokazuje, da ni mrtev. Njegovo nenehno in pretežno nesmiselno ter brezumno govorjenje je posledica travmatične izkušnje, ki je tako zelo prizadela varovalni sistem njegove psihe, da ne ve več niti zase niti za koga drugega.

Bolj podoben Godini, ki v družbi s svojim vedenjem skoraj vedno demonstrativno izraža kljubovanje smrti, je Zdravko, ki se sčasoma, vsaj kakor se zdi, ukloni občutku, da ima dve identiteti – prešerno povojno in drugo, obremenjeno s preteklostjo. »Zaživi dvojno življenje, eno za sosede in drugo za družino. Pred sosedi skuša zbuditi iluzijo o svojem neobremenjenem življenju. Ko je v družbi, hoče kazati svojo veselost, zaupljivost, svojo marljivost. [...] Pije čez mero, ker v mero ne verjame, ker ima, odkar zna misliti, opraviti le s prestopljenim, pretiranim in čezmernim v življenju. Doma pa ga spodkoplje in razjezi ali spravi v obup vsaka neznatnost.« (Haderlap 2012b: 121.)

V družbi je oče torej vesel in šaljiv in zdi se, da se škarje med »družbenim« in »privatnim« očetom vse bolj razpirajo, dokler s starostjo ne zapade bolj melanholičnim potezam in resignativni drži. Vsekakor nepreračunljivost očetovih akcij in reakcij ob vednosti za babičino težko življenje ter drugih težavah, ki so med drugim verjetno povezane z vse bolj poglobljenim spoznavanjem manjšinskega življenja, vpliva na mlado Mic. »Sem šaljivka, pravijo, ki se maskira, da bi se lahko odvrnila od melanholije, ki se je polašča in se širi po njej.« (Haderlap 2012b: 107.) V teku odraščanja od doma in domačih torej ne sprejema le ljubezni, vednosti, prepričanj in tudi trpljenj, temveč s kopičenjem lastnih in podedovanih travm prevzema tudi obrambni mehanizem, ki deluje na principu odganjanja težav z dobro voljo. Ta mehanizem pa kakor za očeta in Godino tudi v njenem primeru deluje bolj ali manj samo zdoma.

Ne glede na vse to in tujosti navkljub, ki se je vzpostavila med Mic in očetom, pa vendarle vedno spet premoreta tudi trenutke zaupnosti. Ko se oče brije, »[d]iši po milu, in ko začuti moj pogled, se mu v očeh včasih pobjesne nasmešek, droben kakor majhen vbod, namig na boljše čase, ki so nekoč bili, zdaj pa naj raje ne mislimo nanje.« (Haderlap 2012b: 84.)

Nekoč, Mic že tri leta študira, pa ponovno pride do izbruha. A proti pričakovanjem »[i]z nenadnega vzgiba stopim k njemu in ga dvakrat z dlanjo pogladim po glavi. [...] Pogoltno vzdih, ja, Mic, reče, ja, in potem, sranje vse skup, *kurc, pa tako življenje!*« (Haderlap 2012b: 139, 140.) Hčerka je za trenutek pomirjena in z nekakšno samozadostnostjo občuti kanček zmagoslavja, ampak, kakor reflektira, »jaz ga ne bom mogla spremeniti.« (Haderlap 2012b: 140.) Ne glede na to njeno ugotovitev pa se zdi, da se od tega trenutka dalje njuno razmerje dejansko izboljšuje. V času osamosvojitve Slovenije, ko se očetu in tudi drugim zaradi vojne travmatiziranim znancem spričo grozečega oboroženega konflikta onstran meje še močnejše kakor sicer vračajo spomini in ob podoživljanju izkušenj malodane izgubijo glavo, Mic v neki knjigi bere o poznih posledicah vojnih travm in z nekakšnim olajšanjem najde pojem, ki zaobjame vso trpljenja polno očetovo resničnost.

In vendar, ali lahko beseda za bolezen kaj spremeni? Je sploh mogoče razvozlati očetova stanja strahu, jih, kakor piše v knjigi, razstaviti na živčna vlakna, celična jedra in sinapse?

Kako nezaslišano vendar, da lahko spomin na nekdanji strah preskakuje razpoke v času in sinaptične špranje in po tej poti pride v sedanost in jo doživi kot tujo in neresnično, kakor da se je edino in zares resnično dogodilo takrat, pred davnim, davnim časom in je vse, kar se dogaja zdaj, samo odvečna navlaka, ki odvrča od bistvenega.

Berem o usihanju empatije v zdajšnjosti, o ujetosti v lastno telo, v katerega presnovi je zaklenjena preteklost – kakor živ spominski mikrob, ki se ob določenih priložnostih polasti človeka, ga zaraste in odtrga od vsega sedanjega. (Haderlap 2012b: 172)

V preteklost potemtakem ni ujet in vklenjen samo Micin oče, temveč vsi bolj (ali manj) hudo travmatizirani – tako tudi dedek Anšel. To doume tudi Momik, ko že pri devetih letih starosti opazi, »da je njegov ubogi dedek ta trenutek zaprt v zgodbo« (Grossman 2010: 23). Kot odrasel moški zato dedku sam sebe da na razpolago, da skupaj pripovedujeta zgodbo, ki jo je Anšel med nepretrganim blebetanjem zmedeno metal iz sebe. Na ta način želi medtem že mrtvega dedka rešiti vklenjenosti v preteklost in mu povrniti ukradeno življenje, identiteto ter dostojanstvo. Mic pa svojega očeta sicer ne skuša odrešiti travm, toda z nanovo pridobljeno vednostjo njega in njegove probleme bolje razume, s tem pa se napetosti v njunem odnosu še dodatno rahljajo.

Koroška Slovenka se nič kaj presenetljivo že med študijem, ki ji omogoča pogled iz distance, ne ukvarja izključno z osebnimi problemi, temveč tudi z lokalnimi in nadregionalnimi, ki vplivajo na še tako »obrobno«, obmejno življenje.

Prepričana sem, da je odnos do preteklosti v tej deželi kriv za to, da so naše družinske zgodbe nekaj tako čudnega in da se godijo v tolikšni zapuščenosti in osami. [...] Vidim se opotekati med temnimi, pozabljenimi kletnimi oddelki hiše Avstrije in njenimi svetlimi, bogato opremljenimi prostori. Nihče v svetlih prostorih očitno ne sluti in si tudi ne more predstavljati, da v tej stavbi živijo ljudje, ki jih je politika zaprla v klet preteklosti, da jih tam napadajo in zastrupljajo lastni spomini. (Haderlap 2012b: 137)

S to ugotovitvijo prvoosebna pripovedovalka, tedaj še intuitivno, dožene problem vkljenjenosti v preteklost, s katero se borijo preživeli, po drugi strani pa se s previdno jedkostjo dotika še ene kritične točke. Kakor se je Leo Auberg namreč primoran v ožjem družinskem krogu soočati z naloženim molkom, tako na Koroškem (in tudi drugod) hudo travmatizirani že kmalu po vojni opažajo, da je v novem življenju »treba najprej začeti pozabljati na staro. Za začetek poštevanka pozabljanja, trda šola,« (Haderlap 2012b: 159) kakor Mic izve tudi v pogovorih v domačem okolju. Po koncu druge svetovne vojne so si preživeli še nekaj časa pripovedovali o izkušnjah, »[p]otem pa je prišel strah, da s temi zgodbami ne spadajo več zraven, da so tuji v deželi, ki je hotela slišati druge zgodbe in imela njihove za nepomembne.« (Haderlap 2012b: 174.) To ni nobeno naključje. Ljudje, koroški Slovenci »[v]edo, da njihova preteklost v avstrijskih zgodovinskih knjigah ne obstaja, še manj v koroških zgodovinskih knjigah, v katerih se zgodovina dežele začne s koncem prve svetovne vojne, se potem pretrga in spet nadaljuje po koncu druge svetovne vojne. Pripovedovalci to vedo in so se naučili molčati.« (Haderlap 2012b: 174.) Tako jih je javnost celo na državni ravni z njihovimi zgodbami in njihovo zgodovino vred potisnila z obrobja v nič, v pozabo – a ne v takšno, kakršno bi si želeli travmatizirani, in očitno iz napačne domneve, da problem (v obliki manjšinskega prebivalstva, ki se je v nasprotju z večinskim bolj sklenjeno boril proti nacizmu) izgine, če se ga le ne omenja. Vendar pripadniki in pripadnice manjšine ter tudi drugi od grozodejstev zaznamovani ne morejo pozabiti; kolektivna in osebna preteklost namreč izgrajuje identiteto posameznika (s potlačevanjem in zamolčevanjem pa se slednja odvzema). Tako kot Leo bi lahko ogromno pripovedovali, če bi jih kdo kaj, kar koli, vprašal, in tako kot on »je vsakdo ostal sam s svojo vojno«, z zapovedanim molkom povzročena »osamitev prič« pa je povsem jasno »kolešček v strategiji pozabe.« (Haderlap 2012b: 175.)

Po očetovi smrti se Mic po daljšem času spet bolj intenzivno posveti babičini zgodbi, ki jo je že v mladosti močno prevzela. Babičino pripovedovanje jo je takrat tako prizadelo, da

jo je navdalo s podobno željo po smrti kot nekdanjo taboriščnico samo. Po babičinem pričevanju vnukinja zato v tretji osebi, ki ji omogoča distanco, govori o sebi kot o otroku, ki

[r]azmišlja, razpet med obdobja, da bi pravzaprav rad umrl, da ima dovolj življenja, in misli, da tako ne sme razmišljati, in spet misli, da bi vseeno rad umrl, ker mu je umiranje prišlo tako blizu. Misli, da bi moral izpustiti mrtve, ki jih kakor šklepetavega lesenega konja na kolesih vleče za sabo, izpustiti ali jih pokopati [...]. Pokopati hoče svoje mrtve, utopljeno kuhinjsko pomočnico, pobite, ustreljene in obešene, neznane mrtve iz babičinih pripovedovanj. (Haderlap 2012b: 98)

Momika sicer ni prevevalo hrepenenje po smrti, ko se je preko zanj prezahtevnih knjig seznanjal s holokavstom oziroma šoo, a so tudi njega že kot otroka poleg groznih podob in njemu nejasnih besedil mučile od staršev in znancev podedovane travme. Star komaj devet let, je sam »začel doživljati nočne more in kričati v spanju in mama in oče sta pritekla in njune oči so prosile, naj preneha, naj se vrne tak, kot je bil nekoč, še pred nekaj meseci, ampak dovolj, ni več moči, da bi se delal veselega, v sanjah zaradi njiju, [...] zver ga premaguje, še preden je prišla ven, ga premaguje, in udarjal je po blazini, ki je bila čisto mokra, in videl je, da so njegovi prsti skrčeni od strahu« (Grossman 2010: 85). Njegova mama se je zavedala, da to, »kar ima Šlomo, temu ne more pomagati noben zdravnik, a slišiš, to smo mi prinesli s sabo od Tam, to nam sledi tukaj in tukaj in tukaj in samo Bog lahko pomaga pri vsem tem« (Grossman 2010: 84). Nekdanjim taboriščnikom in taboriščnicam ter drugim vojnim žrtvam je potemtakem povsem jasno, da njihove travme učinkujejo tudi na njihove bližnje, predvsem na otroke. Zato jih skušajo ščititi pred lastnimi izkušnjami, a – kakor v primeru Momikovih staršev in tudi drugih – ne opazijo ali šele prepozno spregledajo, da molk ne samo ne ščiti otrok pred njihovimi travmami, ampak jim celo otežuje obrambo pred njimi. Za potomce travmatiziranih je kljub teži preteklosti lažje, če so seznanjeni z zgodovino in izkušnjami svojih bližnjih in če jim stari starši, starši ali tudi znanci posredujejo svojo vednost, namesto da jim jo prikrivajo.

Tako kot Momika, ki spričo zgodovine svojega ljudstva zavoljo molčečnosti odraslih trpi morda še bolj kakor s pripovedmi o vojnem času in agresijo soočena Mic, so tudi koroško Slovenko pretresle (ne)pripovedovane, (ne)slišane zgodbe in opisi ter razlage medvojnega nasilja in njegovih posledic za preživele. Tako kot Momik se tudi Mic kot odrasel človek spopada s svojimi in podedovanimi travmami. Da bi se znebila svojih demonov, se Mic konec koncev odpravi v nekdanje koncentracijsko taborišče Ravensbrück, ki ji je na podlagi

babičinih pričevanj že tako znano. »Za trenutek se počutim kot otrok, ki je pobegnil času, času, ki kot neviden, okoren ledenik drsi čez vse, kar se je kdaj zgodilo, ki pod seboj pokoplje, zdrobi in zmelje vse, kar je bilo videti neomajno. Z vsakim korakom se globlje ugrezam v sedanjost, vse pogosteje lahko trčim in naletim nase, slišim svoj glas, glas znanke, ki dolgo ni pogledala iz zmedenega vrveža stavkov, ki se je skrivala.« (Haderlap 2012b: 210.)

Z obiskom taborišča je zase našla način za, kakor se zdi, uspešno premagovanje svojih in podedovanih travm, kajti preteklost izgublja vsaj toliko teže, da jo odpušča v sedanjost. Preko soočenja z babičino in s tem tudi lastno preteklostjo ji uspe odvreči toliko balasta, da se dokoplje do same sebe. Vendar ob ogledu spominskega kraja prav tako spozna, da pozabe, ki si jo – kakor preživeli in zaradi vojnih izkušenj travmatizirani babica, oče, Leo, Godina, Momikovi starši in starčki ter mnogi drugi – želi tudi ona, ni. S tem pa tudi odrešitve od teže zgodovine in z zgodbami prednikov in prednic neobremenjenega življenja ni ne zanjo, ne za kogar koli drugega.

Ker zaradi sile spomina in zaradi neizogibnega vpliva preteklosti na vsakokratno sedanjost ni mogoče pozabiti, je neplodno iskati uteho v potlačitvi in stremeti po njej. Treba je govoriti, ohranjati spomin in ponujati možnost, da izraža svojo žalost in svoje stiske, kdor čuti potrebo po tem. Prav tako je treba dajati priložnost za medgeneracijski in tudi medkulturni dialog. Pred vsem drugim pa je potrebno poslušati, kakor v sanjah babica nakazuje svoji vnukinji in »z roko pokaže, naj bom tiho. Tiše, reče, drugače se nič ne sliši.« (Haderlap 2012b: 211.)

Sklep

Na osnovi razmisleka o manjšini, identiteti in travmah v prvem delu diplomske naloge lahko sklenem, da se je pomembno zavedati predvsem enega dejstva: diskurzivni značaj manjšine in identitete omogoča vzpostavitev takšne ali drugačne stvarnosti, ki se skozi čas lahko spreminja. Če je takšna diskurzivno vzpostavljena stvarnost manjšinskemu prebivalstvu nenaklonjena, to privede do diskriminacije in v večini primerov, toda ne vedno, tudi do asimilacijskih pritiskov. Tako eno kot drugo pa pri pripadnikih in pripadnicah manjšine lahko povzroča krizo identitete. Če je osebna oziroma kolektivna identiteta problematizirana in s strani nemanjšinskega prebivalstva ter javnosti bolj ali manj hudo prizadeta, morda celo izničena, se pojavijo travme, s katerimi pa se mora vsak posameznik in vsaka posameznica soočati sam oziroma sama in na svoj lasten način.

Obravnavam *Angela pozabe* koroškoslovenske avtorice Maje Haderlap in primerjava tega romana z deli *Zaziban dih* Herte Müller, *Vila ob jezeru* Borisa Pahorja in *Glej geslo: ljubezen* Davida Grossmana sta pokazali, da se obe avtorici in oba avtorja, ne glede na specifično manjšinsko poreklo, v svojih avtobiografskih ali vsaj avtobiografsko obarvanih besedilih tako ali drugače lotevajo vprašanj manjšine, identitete in lastnih (ter podedovanih) travm. Vsak izmed njih je to storil na svoj in samosvoj način, tako da tudi stopnja politične oziroma družbene angažiranosti, ki je zaradi porekla avtoric in avtorjev skorajda nujno vsebovana, v posameznih romanih močno variira.

Najbolj politično oziroma družbeno angažiran ter kritičen do ravnanja z manjšino izmed štirih romanov je *Angel pozabe*, ravno zato dejstvo, da ga je Haderlap napisala v nemščini, torej v jeziku, ki je bil za njeno babico in mnoge druge predvsem lagerski jezik, ni znak asimilacije. Zgodba in pripoved romana z vsemi v diplomski nalogi deloma navedenimi mislimi ter refleksijami vred ne kažeta uklonitve večinskemu prebivalstvu, temveč pričata o bojevitosti. Z izbiro nemščine je avtorica v tem primeru odložila na manjšinski jezik vezano šepetanje in iz tega izhajajočo neopaznost znotraj večine. V večinskem jeziku je zavpila in opozorila nase, na slovensko manjšino, katere pripadnica je, in na zgodovino ter trpljenje te manjšine. Ne glede na to »vpitje« pa je *Angel pozabe* po eni strani mirna, a vendarle močna provokacija nemške večine in javnosti nasploh, po drugi strani pa – in to je pomembno – spodbuda k dialogu. Posledica tega bi med drugim namreč lahko bila tudi večja slišnost in opaznost slovenščine in slovenske manjšine na Koroškem. Pomen manjšinske književnosti za medkulturni dialog ter kompleksnejši zgodovinski spomin pa se kaže tudi ob preostalih obravnavanih romanih.

Zaradi v vseh štirih delih v večji ali manjši meri prisotnega avtobiografskega diskurza so osrednji liki s svojimi premišljanji, dvomi in problemi ključnega pomena za posamezna literarna besedila. Zato sem jim ob analizi manjšine, identitete in travme v slovenskem in svetovnem romanu v diplomski nalogi posvečala posebno pozornost. Izkazalo se je, da tako za Mic, glavno junakinjo *Angela pozabe*, kot za Momika, junaka besedila *Glej geslo: ljubezen*, ob postopnem izgrajevanju manjšinske identitete pomembno vlogo igrajo predvsem doživetja iz otroških let ter podedovane travme. Po drugi strani se Micina babica in oče, Momikov dedek Anšel, Mirko Godina, glavna oseba *Vile ob jezeru*, ter Leo, junak *Zazibanega diha*, bolj kot s samo manjšinsko identiteto, borijo in soočajo s spomini na travmatične izkušnje, ki so jim bili zaradi svojega manjšinskega porekla izpostavljeni v vojni in taboriščih. Postavljeni v različne življenjske situacije, se junaki s podedovanimi ali lastnimi travmami, ki otežujejo varovanje ali vzpostavljanje osebne integritete ter razvijanje oziroma ohranjanje narodne identitete, soočajo vsak zase in na svoj lasten način. Zdi se, da travme najuspešneje premaguje Micina babica, medtem ko ima (poleg dedka Anšla, ki je spričo svojih izkušenj psihično popolnoma propadel) hude težave z udomačitvijo travmatičnih doživetij predvsem Micin oče. Kljub težkemu otroštvu v okolju ekstremno travmatiziranih, ali morda ravno zaradi njega, se izkaže, da Mic in Momik v teku odraščanja in dozorevanja postaneta kritična individua z jasno izoblikovanimi mnenji ter razvijeta zdravo razmerje do svojega naroda. Tako kot Godina in Leo skušata z umetniškim ustvarjanjem obvladovati lastne težave, opozarjati na krivice, prizadete narodni skupnosti, iz katere izhajata, in ohranjati pri življenju svojo identiteto, svojo manjšino in zanjo konstitutiven kolektivni spomin.

Vsekakor, kot je pokazala analiza, politična oziroma etična angažiranost, ki jo premorejo štirje romani, nikakor ne zmanjšuje njihove literarne vrednosti. Ti romani so dokaz za to, da manjšinskost avtoric in avtorjev ter njihovih del ne pomeni (več) nujno obrobnosti in nepomembnosti. Poleg tega pa se zdi upravičen tudi sklep, da vsaj kvalitetna manjšinska literatura, ki vsekakor obstaja, zasluži najmanj tolikšno pozornost, kot je je (bil) od izida dalje na Koroškem in tudi drugod deležen *Angel pozabe*.

Viri in literatura

Viri

David Grossman: *Glej geslo: ljubezen* [Ajen Ereh: 'Ahava']. Iz hebrejščine prevedel Klemen Jelinčič Boeta. Ljubljana: Študentska založba (Knjižna zbirka Žepna Beletrina), 2010.

Maja Haderlap: *Engel des Vergessens*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012a¹⁰.

— — —: *Angel pozabe* [*Engel des Vergessens*]. Iz nemščine prevedel Štefan Vevar. Maribor: Litera, 2012b.

Branko Hofman: *Noč do jutra*. Ljubljana: Slovenska matica, 1984.

Florjan Lipuš: *Boštjanov let*. Maribor: Litera (Zbirka Nova Znamenja; 2), 2003.

Herta Müller: *Zaziban dih* [*Atemschaukel*]. Iz nemščine prevedla Mojca Kranjc. Ljubljana: Študentska založba (Knjižna zbirka Žepna Beletrina), 2010.

— — —: *Atemschaukel*. Nemčija: Fischer Taschenbuch Verlag, 2012².

Boris Pahor: *Vila ob jezeru*. Celovec: Mohorjeva založba, 1993.

— — —: *Nekropola*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Jubilejna zbirka), 2008.

Literatura

Chris Baldick: *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Velika Britanija: Oxford University Press, 1996.

Neven Borak idr.: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Silvija Borovnik: »Slovenske književnice v Avstriji.« *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Zv. 53 (2007): 79–90.

– – –: »Medkulturnost slovenske književnosti na avstrijskem Koroškem.« *Slovenščina med kulturami*. Slovenski slavistični kongres, Celovec (in Pliberk), 2.–4. 10. 2008. Ur. Miran Košuta. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2008: 43–54.

– – –: »Dvojezičnost slovenske književnosti v Avstriji kot odraz dvojne identitete.« V: *Individualna in kolektivna dvojezičnost*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012: 437–449.

Urška P. Černe: »Modras spomina. Manjšinsko in poetično v prozi Herte Müller.« V: Herta Müller: *Živalsko srce*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2002: 145–165.

Družboslovje. Ur. France Jerman. Ljubljana: Cankarjeva založba (Zbirka Leksikoni Cankarjeve založbe), 1979.

Marianne Fischer: »Aufgewachsen in Südkärnten. Interview.« *Kleine Zeitung* št. 189 (11. julij 2011a): 41.

– – –: »Ein großer Text gegen das Vergessen.« *Kleine Zeitung* št. 189 (11. julij 2011b): 2–3.

– – –: »Der Tod und das Mädchen.« *Kleine Zeitung* št. 201 (23. julij 2011c): 80–81.

– – –: »Wenn Ziegen und Hühner gratulieren.« *Kleine Zeitung* št. 270 (1. oktober 2011č): 72–73.

Melita Forstnerič Hajnšek: »Nemščina kot neoprenska zaščita.« *Večer* 68.232 (6. oktober 2012): 10.

Anneli Ute Gabanyi: »Die Deutschen in Rumänien: Exodus oder Neuanfang.« V: *Volkgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Ur. Georg Brunner in Hans Lemberg. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft (Südosteuropa-Studien, 52), 1994.

Vesna Gomezel Mikolič: »Povezanost narodne in jezikovne zavesti.« *Jezik in slovstvo* 45.5 (1999/2000): 173–186.

Egyd Gstättnner: »Das ist eine Prosa, die Bestand hat.« *Kleine Zeitung* št. 189 (11. julij 2011): 41.

Ivanka Hergold: »Bivanjska muka in upornost nesvobodnih ljudi v opusu Borisa Pahorja.« V: Boris Pahor: *Nekropola. Pripoved*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.

Andreas Isenschmid: »Viel zu fett. David Grossmans Familienroman 'Der Kindheitsfinder'.« *Die Zeit*. št. 49 (2. december 1994): 101. Datum dostopa 11. julij 2013. <http://www.zeit.de/1994/49/viel-zu-fett>

Klemen Jelinčič Boeta: »David Grossman.« *Pogledi: umetnost, kultura, družba*. 1.posebna izdaja (28. april 2010): 8.

Marija Jurić Pahor: »Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme.« *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, DZS, 2011: 161–173.

Marko Juvan: *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura (Zbirka Novi pristopi; 55), 2012.

Majda Kaučič-Baša: »Ohranjanje slovenščine med Slovenci na Tržaškem.« *Živeti mejo*. Slovenski slavistični kongres, Trst, 18.–20. 10. 2007. Ur. Miran Košuta. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2007: 193–209.

Fritz Peter Kirsch: »Literatur und Kulturkonflikt. Zur Problematik der ethnischen Minderheiten und ihrer Schriftsteller.« *Leben in zwei Kulturen*. Beiträge zum internationalen Volksgruppensymposium Schlaining, 25.-28. Mai 1986. Izd. Krščanska kulturna zveza, Slovenska prosvetna zveza. Salzburg: Verlag Grauwerte im Institut für Alltagskultur, 1987: 133–149.

Alenka Koron: »Fikcija, fakti in resnica v avtobiografiji.« *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, DZS, 2011: 35–49.

Alenka Koron in Andrej Leben: »Uvod.« *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, DZS, 2011: 7–19.

Janko Kos: *Roman*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 20), 1983.

Matevž Kos: »Tako rekoč slovenski roman.« *Literatura* 25.259/260 (januar/februar 2013): 255–264.

Andrej Leben: »O avtobiografiji z vidika sodobne genologije in sistemske teorije.« *Primerjalna književnost* 30.1 (2007): 83–95.

Vanesa Matajč: »Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju.« *Acta histriae* 19.1–2 (2011): 301–318.

N. N.: »Legija časti Borisu Pahorju.« *Delo*. Zadnja sprememba 28. september 2007. Datum dostopa 30. avgust 2013. <http://www.delo.si/kultura/legija-casti-borisu-pahorju.html>

Klaus Ottomeyer: »Über Identität, Heimat und Ethnozentrismus.« *Zwischen Selbstfindung und Identitätsverlust: ethnische Minderheiten in Europa*. Protokoll des Internationalen Symposiums zu Problemen der ethnischen Mehrheits-/Minderheitssituation (22. bis 23. Oktober 1982, Klagenfurt). Ur. Willibald I. Holzer. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1984: 15–25.

— — —: *Ein Brief an Sieglinde Tschabuschnig. Kriegsfolgen, Vergangenheitsbewältigung und Minderheitenkonflikt am Beispiel Kärnten*. Celovec: Drava/SZI (Disertacije in razprave 14), 1988.

— — —: *Kriegstrauma, Identität und Vorurteil. Mirzadas Geschichte und Ein Brief an Sieglinde Tschabuschnig*. Klagenfurt: Drava, 1997.

Breda Pogorelec: »Slovenska skladnja in poimenovanja ženskih oseb.« Dodatek k XXXIII. seminarju slovenskega jezika, literature in kulture. 1997: 1–9.

Tadej Praprotnik: *Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Od identitete k identifikaciji*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij: ŠOU, Študentska založba, 1999.

Petra Roter: »Spreminjajoči se pomen vsebine kriterijev opredeljevanja (narodnih) manjšin.« *Razprave in gradivo* 56-57 (2008): 34–68.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ). Ur. Anton Bajec idr. Izd. Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana: DZS, 1994.

Branko Soban: »Rumeni veter, ki odganja mir. David Grossman, izraelski pisatelj.« [Intervju] *Delo* 52.104 (8. maj 2010): 16–19.

Hajo Steinert: »Hohe Kunst des Scheiterns.« *Die Zeit*. št. 13 (22. marec 1991): 98. Datum dostopa 11. julij 2013. <http://www.zeit.de/1991/13/hohe-kunst-des-scheiterns/seite-1>

Anton Sterbling: »Zum Abschied einer Minderheit. Gedanken zum 'Nachruf auf die rumäniendeutsche Literatur'.« *Südosteuropa: Zeitschrift für Gegenwartforschung* 40.5 (1991): 211–223.

Alan Unterman: *Judovstvo [Dictionary of Jewish lore and legend]*. Iz angleščine prevedel Bogdan Gradišnik. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Mali leksikon), 2001.

Vladimir Wakounig: »Vpeti v lastnem rasizmu. Manjšine v drugačni vlogi.« *Koroški koledar*. Slovenska prosvetna zveza Celovec. Celovec: Drava, 1999.

Ruth Wodak idr.: *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998.

Simona Zavratnik Zimic: *Pogovori s koroškimi Slovenci. O etnični identiteti, slovenščini, dvojezični vzgoji in samopodobi*. Celovec: Mohorjeva založba, 1998.

Andrea Zlatař Violić: »Avtobiografija: teoretski izzivi.« *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, DZS, 2011: 23–33.

Jernej Zupančič: *Vpliv socialnogeografske preobrazbe na položaj slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem*. Magistrska naloga. Ljubljana, 1992.

Mitja Žagar: »Nekateri novejši trendi razvoja varstva manjšin in (posebnih) pravic narodnih in drugih manjšin: evropski kontekst.« V: *Slovenija & evropski standardi varstva narodnih manjšin*. Ur. Miroslav Polzer idr. Ljubljana: Informacijski center Sveta Evrope pri NUK: Inštitut za narodnostna vprašanja: Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, 2002.

Izjava o avtorstvu diplomske naloge

Podpisana Nina Kompein izjavljam, da sem lastnoročno napisala diplomsko nalogo z naslovom *Manjšina v slovenskem in svetovnem romanu* in pri tem uporabila le navedeno literaturo.

Galicija,..... Podpis: